

Ігор Кондратьєв

ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНА У ВІЙНАХ З МОСКОВСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ ЗА ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ДОБИ (XVI – перша половина XVII ст.)

Національний університет «Чернігівський колегіум»
імені Т.Г. Шевченка

Історико-археологічний музейний комплекс
«Древній Любеч»

Ігор Кондратьєв

**ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНА У ВІЙНАХ
З МОСКОВСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ
ЗА ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ДОБИ
(XVI – перша половина XVII ст.)**

Чернігів
Видавництво «Десна Поліграф»
2024

УДК 94 (477.51)
К 64

Рецензенти: доктор історичних наук, професор **Дятлов В. О.**
доктор історичних наук, професор **Лепявко С. А.**

Кондратьєв І.В.
К 64 **Чернігово-Сіверщина у війнах з Московською державою за литовсько-польської доби (XVI – перша половина XVII ст.). –**
Чернігів: Десна Поліграф, 2024. 72 с.

ISBN 978-617-8145-39-2

У дослідженні робиться спроба узагальнити перебіг військових конфліктів на теренах Чернігово-Сіверщини між Великим князівством Литовським, а з 1569 р. – Річчю Посполитою, та Великим князівством (від 1547 р. – царством) Московським, протягом XVI – першої половини XVII ст. Видання розраховане на науковців, краєзнавців, викладачів історії, музейних працівників, студентів, широкий читацький загал.

*Друкується за рішенням Вченої ради Національного університету
«Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка
(протокол № 4 від 30 жовтня 2024 р.).*

УДК 94 (477.51)

ISBN 978-617-8145-39-2

© Кондратьєв І.В., 2024
© Комп'ютерне оформлення
Лозовий В.М., 2024

Героям України!

ВСТУП

Пряма російська агресія 24 лютого 2022 р., як конвенціональний етап російсько-української війни, в черговий раз довела важливу роль фронтиру, як території, що першою приймає ворожий удар і дає можливість країні організувати подальшу оборону. Сучасні події зумовлюють дослідницький інтерес до пошуку історичних паралелей. Виявилось, що незважаючи на «механізацію» війни, як і сотні років тому, ворог просувається давніми шляхами, що водні перешкоди не втратили значення природних рубежів, а міста й у XXI ст. можуть ставати фортецями і надовго затримувати просування ворога. Століттями на прикордонні держави осаджували зобов'язані військовою службою контингенти людності, які можна вважати праобразом сучасних формувань територіальної оборони.

Показовою в цьому ключі є історія прикордонної Чернігово-Сіверщини у XVI – першій половині XVII ст. Зазначимо, що кордони цього історико-географічного регіону не були сталими та змінювались відповідно з перебігами історичних процесів. У період 1500-1618 рр. Чернігово-Сіверщина знаходилась у складі Великого Московського князівства (від 1547 р. – царства), за виїмком вузької смуги придніпровських земель – Остерської та Любецької волостей (згодом – староств) Київського воєводства Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), а від 1569 р. – Речі Посполитої. Цей факт визначив історію регіону як

історію постійних воєн та прикордонних конфліктів. Чернігівські землі стали своєрідним плацдармом для можливої московської експансії на Правобережжя. Але значні військовослужбові контингенти людності¹, що були оселені навколо Остра та Любеча, не дали можливості Московській державі реалізувати наявний потенціал й навіть посунути кордон до Дніпра, хоча відстань до річки на найвужчій ділянці сягала 20 км.

Військова історія відноситься до одного з популярних напрямків історичної науки, тому історіографічний огляд означеної проблематики сам по собі може стати темою ґрунтовної розвідки. Свідомо уникаючи цього зазначимо, що від доби Б.Папроцького², Р.Гейденштейна³ та М.Стрийковського⁴, історична наука продовжує звертатись до військової історії Чернігово-Сіверщини, тому дозволимо собі визначити виключно сучасні тенденції цього процесу.

Військову історію регіону не оминають при створенні узагальнюючих досліджень в основі яких лежить полі-

¹ У першій половині XVII ст. кількість дрібної шляхти в Любецькому старостві становила близько 3000-3600 чол. У 1646 р. Любецьке та Лоевське староства були спроможні виставити 600 бояр озброєних «по козацькі». Більше двохсот родів дрібної шляхти були оселені на Остерщині. Див.: Кондратьев І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.). Чернігів, 2014. С.204; Його ж. Службена шляхта Остерського староства Київського воєводства Речі Посполитої: спроба етнічної стратифікації. *Гістарычныя шляхі беларускага народа і суседзяў: узаемадзеянне і ўзаемаўплывы: Зб. навук. арт.* Вип.2. Гомель, 2016. С.61-68.

² Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. p. 1584. Kraków, 1858. 6+964+CLXII s.

³ Гейденштейн Р. Записки о Московской войне (1578-1582). Санкт-Петербург, 1889. 4+LXXXVI+312 с.

⁴ Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси. Львів, 2011. 1075 с.

тична історія. Серед великого масиву літератури згадаємо праці з історії ВКЛ приналежні перу П.Клепатського⁵ та О.Русиної⁶; Речі Посполитої – В.Бобінського⁷, М.Крома⁸, П.Кулаковського⁹, Н.Яковенко¹⁰. Мілітарна історія Чернігово-Сіверщини знайшла своє відображення у роботах Д.Вирського¹¹, С.Леп'явка¹², О.Мальченка¹³, Б.Черкаса¹⁴ та ін. Історія воєн вивчається у контексті вивчення історії Чернігова¹⁵, Любеча¹⁶, Остра¹⁷ та ін. У останні роки активно розробляється політична та військова історія прикор-

⁵ Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. Біла Церква, 2007. 480 с.

⁶ Русина О.В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Київ, 1998. 244 с.

⁷ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej. Warszawa, 2000. 599 s.

⁸ Кром М.М. «Вдовствующее царство»: Политический кризис в России 30-40-х годов XVI века. Москва, 2010. 888 с.

⁹ Кулаковский П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648. Київ, 2006. 496 с.

¹⁰ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ, 2008. 472 с.

¹¹ Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.). Київ, 2016. 299 с.

¹² Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). Чернівці, 1999. 216 с.

¹³ Мальченко О. Є. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств XV – середина XVII століть. Київ, 2001. 378 с.

¹⁴ Черкас Б.В. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського і Кримського ханату (1515-1540). Київ, 2006. 244 с.

¹⁵ Леп'явко С. Чернівці. Історія міста. Київ, 2012. 432 с.

¹⁶ Кондратьев І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.)... 384 с.

¹⁷ Александрович М.Н. Остерский уезд. Вып.1. Историческое описание. Киев, 1881. 110 с.; Бузун О.В. Історія Остерщини (нарис історії). Чернівці, 2010. 112 с.

доння¹⁸. З'явилися як узагальнюючі праці¹⁹, так і праці з історії окремих військових конфліктів²⁰, історії фортифікації²¹ на теренах Чернігово-Сіверщини. Згадаємо також

¹⁸ Кром М.М. Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. 2-е изд. Москва, 2010. 320 с.; Папков А.И. Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI – первая половина XVII века). Белгород, 2004. 352 с.; Темушев В.Н. Формирование территории Гомейской волости в составе Великого княжества Литовского (до конца XV в.). *Памяць стагоддзяў на карце Айчыны: Зб. навук. прац.* Мінск, 2007. С.16-73; Його ж. Гомельская земля в конце XV – первой половине XVI в. Территориальные трансформации в пограничном регионе. Москва, 2009. 192 с.

¹⁹ Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала. Війни Росії проти України XII – XXI ст. Київ, 2016. 248 с.

²⁰ Бондарь А. Чернигов и Смоленская война 1632-1634 гг. *Studia internationalia. Материалы III международной научной конференции «Западный регион России в международных отношениях X-XX вв».* Брянск, 2014. С.49-54; Ігнатенко І. Чернігівщина в Лівонській війні. *Сіверянський літопис.* 2019. №1. С. 17-32; Казаков О. Московсько-литовська війна 1500-1503 рр. за українські землі. Київ, 1998. 49 с.; Кондратьев І.В. Любеч у військових конфліктах XV – першої половини XVII ст. *Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини. Наук. зб. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції.* Київ, 2012. С.95-100; Кром М.М. Стародубская война (1534-1537). Из истории русско-литовских отношений. Москва, 2008. 147 с.; Самкоў І. З падзей Гомельскага староства ў другой палове XVI ст. Паход Філона Кміты да Стародуба 1562 г. *Беларусь праз прызму рэгіянальнай гісторыі: Рэчыцкі край. Да 150-годдзя з дня нараджэння Мітрафана Доўнара-Запольскага): зб. навук. арт.* Мінск, 2018. С.203-207.

²¹ Бондар О.М. Чернігів: місто і фортеця у XIV – XVIII століттях. Київ, 2014. 178 с.; Його ж. Укріплення Остра в XVI – першій половині XVII вв. *Gardarika.* 2016. Vol. 9. Is.4. С. 190–197; Ігнатенко І. Новий Остерський замок. Нарис з історії оборони та топографії фортифікації. *Сіверянський літопис.* 2020. №1. С.69–84; Осадчий Є. Укріплення Путивльської фортеці (за матеріалами середньовічних зображень міста). *«Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної конференції.* Кам'янець-Подільський, 2017. С.175-177.

наявність довідникових та енциклопедичних видань²². Але комплексне дослідження з військової історії регіону литовсько-польської доби на сьогодні відсутнє, спробуємо цією розвідкою частково заповнити цю лакуну.

²² Бондар О. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV-XVIII ст.: ілюстрований довідник. Київ, 2015. 178 с.; Бондар О., Жирохов М. 12 битв за Чернігівщину. Чернігів, 2021. 92 с.; Grabski A., Nadolski A., Nowak T. *Zarys dziejow wojskowosci polskiej do roku 1864*. T.1. Warszawa, 1965. 503 s.

ДОБА ЛИТОВСЬКА

Початок боротьби за Чернігово-Сіверщину припав на кінець XV ст. У 1498 р. великий князь Олександр скаржився московському князю Івану III на його союзника Менглі Гірея, який того року підійшов до Чернігова і пограбував навколишні села²³.

*Іван III – великий
князь московський
у 1462-1505 рр.²⁴*

У 1500 р. до Московської держави відійшов Любеч. Тоді ж спалахнула війна між Московською та Литовською державами²⁵, за результатами якої ВКЛ втратило майже всю Чернігово-Сіверщину. 28 березня 1503 р. за договором Чернігів, Рильськ, Новгород-Сіверський, Любеч, Гомель, Почеп, Трубецьк, Радогощ, Брянськ, Мглин, Стародуб та Дроків відійшли до Москви, а Брагін та Речиця залишилися за

Литвою²⁶. Фактично Литва втратила третину своїх земель –

²³ Панащенко В.В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV – першій половині XVI ст. *Феодалізм на Україні: 36. наук. праць*. Київ, 1990. С.117-118.

²⁴ URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Ivan_III_of_Russia

²⁵ Казаков О. Московсько-литовська війна 1500-1503 рр. за українські землі... С.12; Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського... С.195; Її ж. До історії Любеча у XIV–XV ст. *Український історичний журнал*. 2020. №4. С. 196-197.

²⁶ Литовская метрика (1528-1547). Шестая книга судебных дел (копия конца XVI в.). Т.CXLIX. Вильнюс, 1995. С.209-212.

70 волостей та 22 городища, а нова московсько-литовська границя стала проходити у 45-50 км від Києва²⁷.

*Литовсько-московська війна 1500-1503 рр.
(фрагмент карти)²⁸.*

На якийсь час був загублений контроль й над Дніпром. У 1503–1504 рр. до московської Гомельської волості були приєднані Горвольська та Речицька волості, опісля річка була перегороджена дерев'яним частоколом²⁹.

²⁷ Волков В. Войны и войска Московского государства. Москва, 2004. С.46-47.

²⁸ Кром М.М. Меж Русью и Литвой.... С.114.

²⁹ Темушев В Н. Гомельская земля в конце XV – первой половине XVI в... С. 106.

*Сигізмунд I,
портрет 1555 р.³⁰*

У 1507 р. спалахнула нова війна, влітку литовські війська випалили Чернігів та околиці Брянська³¹. Наступного року посольство у Москві зажадало повернення Любеча та інших земель. Вочевидь, Литва тоді ж відвоювала місто, у перемирній грамоті 1508 р. Велике князівство Московське визнало втрату Любеча³², тоді ж Московська держава втратила й контроль над Дніпром³³.

Незважаючи на підписання миру на прикордонні було неспокійно. У січні 1509 р. Сигізмунд I скаржився московському князю, що його служилі люди ледь не по усій лінії кордону роблять «шкоди и грабежи»³⁴. У 1511 р. дипломати звинувачували московських урядників у постійних нападах на землі ВКЛ, зокрема, на Любеч. Відзначалося, що московські бояри регулярно грабували прикордоння: «людеи многих побивали, а иных в полон повели, а многим животы и статки розграбили»³⁵.

³⁰ URL: https://pl.wikipedia.org/wiki/Zygmunt_I_Stary

³¹ Волков В. Войны и войска Московского государства... С.49.

³² Литовская метрика (1499-1514). Книга записей 8. Вильнюс, 1995. С.125-128; Lietuvos Metrika (1506-1539) Kn. 7. Užrašymų knyga 7. Vilnius, 2011. P.137.

³³ Темушев В.Н. Формирование территории Гомейской волости в составе Великого княжества Литовского (до конца XV в.)... С.56.

³⁴ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 2 (1506-1544). Санкт-Петербург, 1848. С.59.

³⁵ Lietuvos Metrika (1506-1539) Kn. 7. Užrašymų knyga 7... P.205-206.

*Василій III – Великий
князь Московський
у 1505-1533 рр.³⁶*

Чергова литовсько-московська війна тривала у 1512 – 1522 рр. У червні 1512 р. на той момент союзні Литві татари напали на сіверські міста – Брянськ, Путивль та Стародуб³⁷. Влітку 1514 р. московська армія захопила Смоленськ та намагалась розвинути успіх подальшим наступом, але експансію вдалося зупинити перемогою у Оршанській битві, де московські війська були розгромлені армією на чолі з К.Острозьким³⁸.

У березні 1515 р. армія ВКЛ із союзними татарами осадила Чернігів, Стародуб та Новгород-Сіверський. У 1516 р. війська Сигізмунда I ходили на Гомель. Влітку 1518 р. Василій III направив загони зі Смоленська та Стародуба на Подніпров'я³⁹.

У 1522 р. було укладено перемир'я на п'ять років. За договором Київ, Черкаси, Житомир, Овруч і Любеч залишились за Литвою⁴⁰. У тому ж році великий литовський

³⁶ URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Vasili_III_of_Russia

³⁷ Вялікае княства Літоўскае: У 2(3) т. Т.1. Мінск, 2007. С.372; Волков В. Войны и войска Московского государства... С.54, 60, 80-81.

³⁸ Мицик Ю А. Оршанська битва 1514. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* Т.7. Київ, 2010. С.641.

³⁹ Волков В. Войны и войска Московского государства... С.54, 60, 80-81; Бондар О., Жирохов М. 12 битв за Чернігівщину... С.40.

⁴⁰ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т.1 (1487-1533). *Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. Сб. Императорского русского исторического общества.* Т.35. Санкт-Петербург, 1882. С. 632, 640.

князь наказав готуватися до війни проти Московського князівства: «Такежъ слухи нась дошли с Украинъ нашихъ, штожъ де неприятель нашъ Московски землямъ нашимъ шкоду чинить»⁴¹. 18 лютого 1523 р. «перемирний» лист був підтверджений, Московська держава зобов'язувалася п'ять років не воювати міста, серед яких були Київ, Любеч, Речиця та Горволь. У свою чергу, Чернігів, Стародуб, Почеп, Гомей, Сновськ та ін. міста визнавалися за Московщиною⁴².

Московське князівство не полишало спроб повернути Любеч. У листі 1524 р. Сигізмунд I закидав московському князю Василю, що його стародубські намісники намагаються встановити контроль над Любечем: «Любеч к себе приворачают и намѣстниковъ своихъ всылають»⁴³.

У 1526 р. Московська держава зобов'язувалася не чіпати («земель не воювати») Київ, Канів, Черкаси, Житомир, Овруч, Любеч та ін.⁴⁴. В реальності Московська держава продовжувала порушувати угоди. 28 червня 1528 р. був написаний великокнязівський лист до «мест пограничных московскихъ», зокрема, до Києва, Любеча, Речиці, Горволя, Чечерська, Кричева та ін., де фіксувалися такі випадки⁴⁵. Цікаво, що у договорі 1529 р. між Сигізмундом I та Саадет I Гераєм, кримські татари зобов'язувалися не на-

⁴¹ Русская историческая библиотека. Т. XX. Литовская метрика. Т.1. Отд.1. Ч.2. Петербург, 1903. Столб.1047-1048.

⁴² Lietuvos Metrika (1506-1539) Kn. 7. Užrašymų knyga 7... P.418-419.

⁴³ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн.6. Чернигов, 1874. С.223; Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. Родина преподобного Антония Печерского. Москва, 1871. С. 11; Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т.1 (1487-1533)... С.684, 686.

⁴⁴ Там само. – С.745-746; Lietuvos Metrika. Knyga Nr.15 (1528–1538). Užrašymų knyga 15. Vilnius, 2002. P.198-200.

⁴⁵ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 14 (1524–1529). Užrašymų knyga 14. Vilnius, 2008. P.392-393.

На початку 30-х рр. розпочалась підготовка до нової війни. У 1533 р. в Острі почалося будівництво нової фортеці⁴⁷. У середині XVI ст. замок мав на озброєнні чотири дрібнокаліберних гармати – фальконети (три були відлиті на початку Стародубської війни у 1534 р., один у 1542 р.), два «серпантіна» (колісні гармати), 38 гаківниць (довга й важка рушниця великого калібру) та 13 «ручниць... малыхъ, пищальныхъ» (рушниць), а також один аркебуз (різновид гармати)⁴⁸.

*Верхній замок в Чернігові у XVI ст.
(реконструкція О.Бондаря).*

⁴⁷ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... S.232.

⁴⁸ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.72-73; Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР). Ч.VII. Т.I. Киев, 1886. С.592-594.

У свою чергу, Московська держава посилювала Чернігів, у якому в 1531 р. була побудована нова потужна фортеця, що витримала облогу 1534 р.⁴⁹. На Чернігово-Сіверщину переселяли представників московського боярства, залучалися до служби й місцеві військовослужбові елементи, у тому числі й примусово: «приведъши къ целованню велели собе служити» (1511 р.)⁵⁰.

Черговий конфлікт 1534-1537 рр. між Литвою та Московською державою увійшов в історію під назвою Стародубської війни. Восени 1534 р. литовське військо на чолі з київським воєводою Андрієм Немировичем йшло через Любецьку волость до Чернігова, де 11-12 вересня відбулася битва з московською армією⁵¹. У 1535 р. московським військом був спалений Брагін⁵². В липні 1536 р. московський воєвода князь Іван Горенський здійснив із Стародуба похід на Любеч («острог взяли и посад пожгли»), були спалені навколишні села і захоплено чимало полонених. Кількість полонених була настільки значною, що це ускладнило подальше просування: «под иные города не пошли»⁵³. Якраз у липні 1536 р. Московська держава відновила Стародубську фортецю, спалену литовсько-польською армією восени 1535 р.⁵⁴. У 1537 р. відбулася чергова спроба нападу татар на Київщину, але орда була розгромлена⁵⁵. За

⁴⁹ Бондар О., Жирохов М. 12 битв за Чернігівщину... С.40.

⁵⁰ Lietuvos Metrika (1506-1539) Кн. 7. Užrašymų knyga 7... Р.205-206.

⁵¹ Вялікае княства Літоўскае: У 2(3) т. Т.1... С.368; Кром М.М. Стародубская война (1534-1537)... С.45.

⁵² Города, местечки и замки Великого княжества Литовского: Энциклопедия. Минск, 2009. С.78.

⁵³ Кром М.М. Стародубская война (1534-1537)... С.76.

⁵⁴ Кром М.М. «Вдовствующее царство»: Политический кризис в России 30-40-х годов XVI века... С.557, 559.

⁵⁵ Тимів І. Літописні джерела і хроніки про боротьбу з татарськими набігами у 1526–1530 рр. *Сіверянський літопис*. 2016. № 5. С.9.

результатами війни ВКЛ вдалося повернути собі Гомель⁵⁶, з цього періоду міждержавні кордони стабілізувалися і залишалися більш-менш незмінними до початку XVII ст.

У 1538 р. планувалося укріпити усі прикордонні замки ВКЛ та збільшити наймане військо на випадок нової війни⁵⁷. У 1539 р. Сигізмунд I зазначав, що від 1537 р. «иждь люди великии поганство татарове идуть уверхъ Днѣпра тымъ шляхомъ... мимо Черниговъ и на Лоеву гору и оттоль бы они мели просто итти въ... великое князство Литовское». Була оголошена мобілізація земського війська, а попередження розіслані до Мозиря та Речиці⁵⁸.

У 1542 р. Московська держава вдалася до низки провокацій на кордоні, реакцією на це стали королівські листи до «украинных городов», де описувалися «обидные дела московских людей» – до Гомеля, Горволя, Чечерська, Пропойська, Речиці, а також до Києва та Черкас⁵⁹. У 1552 р. Сигізмунд II Август у листі до канцлера Миколи Радзивіла наводив останні відомості з кордону: «што ему дал знати наместник его любецкий (Іван Служка – І.К.), маючы ведомо з стороны Московского (царя) умысле его на панство наше»⁶⁰.

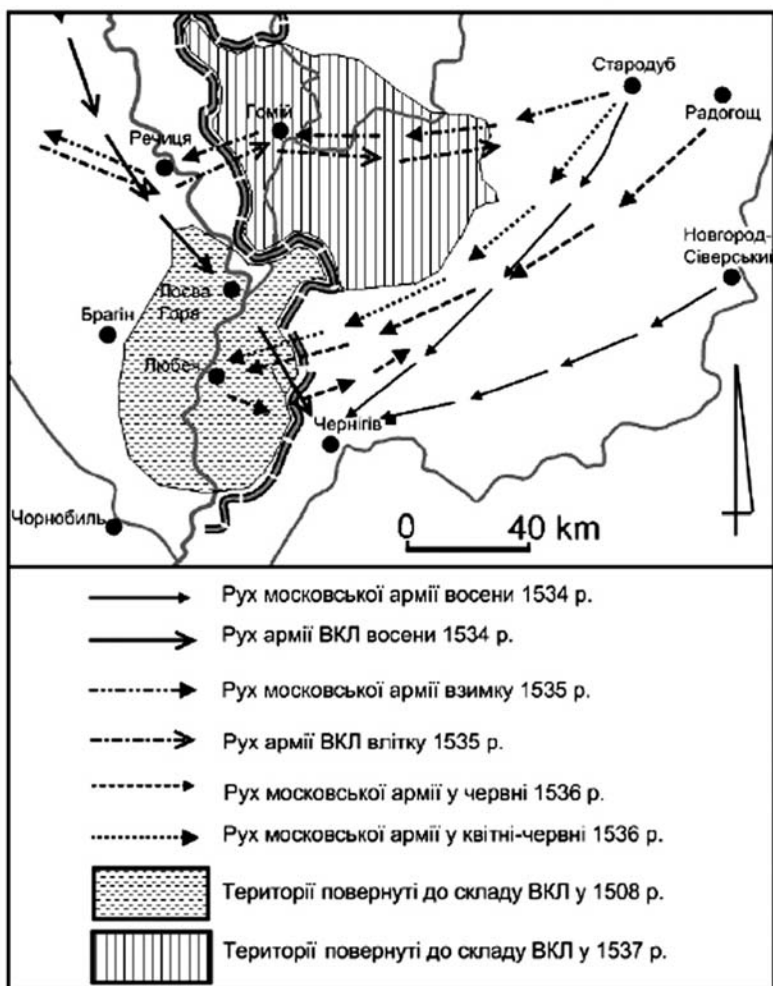
⁵⁶ Кром М.М. «Вдовствующее царство»: Политический кризис в России 30-40-х годов XVI века... С. 168.

⁵⁷ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 2 (1506-1544)... С.344-347.

⁵⁸ АЮЗР. Ч.VIII. Т.V. Киев, 1907. С.17-18.

⁵⁹ Lietuvos Metrika (1540–1543). 12-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija). Vilnius, 2007. P.202-203.

⁶⁰ АЮЗР. Ч.VIII. Т.V. Киев, 1907. С.79-80.

*Московсько-литовські війни 30-х рр. XVI ст.
(реконструкція автора на основі публікацій
М.Крома та карт В.Темушева)⁶¹.*

⁶¹ Кондратьєв І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.)... С.69.

У першій половині XVI ст. у ВКЛ до ведення військових дій починають активно залучати козаків⁶², а вже в середині століття на кордонах формують замкові реєстрові загони. В Острі такий загін з'явився 16 березня 1557 р., коли був складений реєстр військовослужбовців: «которые роты зъ замьковъ тягнути мають къ воиску». Командиром роти піхотинців (драбів) був призначений Андреас Тольман. Всіх реєстровців було поставлено на державне утримання: «такою жъ заплаатою нижли готовыми п(е)н(е)змии, а не сукны, и за одну чверть тое польгода, на которую взяли заплату сукны половину маеть имъ бытии нагорожоно подле уваженья слушного»⁶³.

З січня 1559 р. остерським ротмістром був Скопоцький, йому було надані гроші з державного скарбу на утримання сотні драбів. У королівському листі згаданий також і Градовський («Кградовський»), який отримував гроші для будівництва остерського замку⁶⁴. У тому ж році остерські («остреченские») козаки здійснили вилазку під Чернігів⁶⁵.

15 листопада 1561 р. до «українних» замків був надісланий лист «о козаки». Старостам Любеча, Мозиря, Остра та Овруча наказувалося створити козацькі загони: «и што будеть там людей служебньных козаковъ, которие бы ся у войско ку служъбе нашої г(о)с(по)д(а)рьское; згодили,

⁶² Черкас Б. Українське козацтво у військово-політичних процесах Великого князівства Литовського (20 – 30-ті рр. XVI ст.). *«Истину встановлює суд історії»: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка*. Київ, 2004. Т.2. С. 158-164.

⁶³ Lietuvos metrika. Knyga Nr. 37 (1552–1561): Užrašymų knyga Nr. 37. Vilnius, 2011. P.183.

⁶⁴ Там само. P.258.

⁶⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф.Х. Спр.11891. Арк.9.

имена их на реистр списаль и тот реистр до насъ ничего не мешкаючи послаль»⁶⁶.

Зовнішній вигляд забудови території Остерського замку середини XVI ст. (реконструкція О.Бондаря)⁶⁷.

Лівонська війна 1558–1583 рр. справила значний вплив на розвиток регіону, хоча бойових дій на її початку тут не було. Готуватися до війни в Київському воєводстві розпочали у 1561–1562 рр.⁶⁸. У грудні 1561 р. любецька шляхта зобов'язувалась виїхати на війну, а у разі відмови сплатити гроші⁶⁹. Тоді ж у Любечі були сформовані реєстрові козацькі підрозділи: «будет там людей служебных козаков...

⁶⁶ Литовская метрика (1553-1567). Книга 564. Книга публичных дел. Вильнюс, 1996. Р.80-81.

⁶⁷ Бондарь А.Н. Укрепления Остра в XVI – первой половине XVII вв... С.194.

⁶⁸ Антонович В. Исследования о городах в Юго-Западной России по актам 1432-1798 гг. *АЮЗР*. Ч.V. Т.I. Киев, 1869. С.15-19; Grabski A., Nadolski A., Nowak T. Zarys dziejow wojskowosci polskiej do roku 1864... S.490.

⁶⁹ Литовская метрика (1553-1567). Книга 564. Книга публичных дел 7.... С.81-83.

имена их на реистр списал»⁷⁰. Наступного року вони були поставлені на довольство: «наказано послати... на козаки любечские 50 коп грошей, поставов луньских 2, лямбарских 5, а родлавских 50»⁷¹. У 1562 р. Любеч було посилено вогнепальною зброєю, з Пінська було надіслані фальконети та гаківниці: «маеть быти послано фальканеты спижаных 2 (гармати калібром 7-10 см.), гаківниц меньших 25, ручниц 40, мождчери што порох робять 2»⁷².

У лютому 1562 р. тривали московсько-литовські мирні переговори, у зв'язку з чим замкова шляхта тримала оборону в Любечі, Острі, Овручі, Речиці, Гомеї та Києві⁷³. Важливу роль у розгромі московської армії на Чернігівщині зіграв остерський староста Філон Семенович Кміта (отримавши 1566 р. у володіння Чорнобиль став йменуватися Кміта-Чорнобильським⁷⁴), що обіймав цю посаду від 1562 р.⁷⁵ й до 1566 р.⁷⁶. Коли у квітні 1562 р. московська армія знову розпочала військові дії, староста організував оборону замку: «замок... добре осмотревши и вбезпечивши через служебники свои и козаки»⁷⁷. Дослідник Чернігів-

⁷⁰ Литовская метрика (1553-1567). Книга 564. Книга публичных дел 7.... С.80-81.

⁷¹ Там само. С.108-109.

⁷² Там само. С.117.

⁷³ Там само. С.92-93.

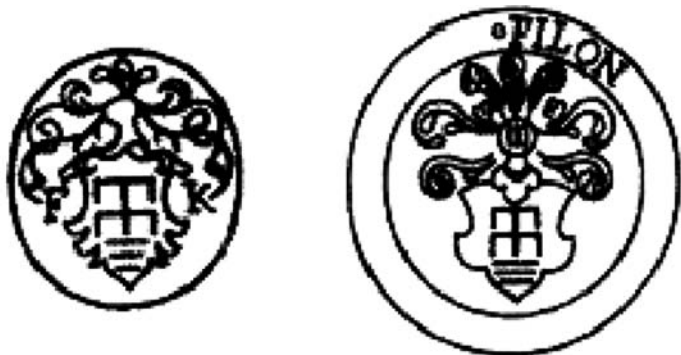
⁷⁴ Березенко Б., Лукін Д. Лист-угода між Філоном Кмітою Чорнобильським та братією монастиря святого Миколи Пустинського (1585). *Ukraina Lithuanica*. 2017. Т. 4. С. 221.

⁷⁵ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... С.237; Litwin H. *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648*. Warszawa, 2000. S.190.

⁷⁶ Блануца А. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.). Київ, 2017. С.332.

⁷⁷ Литовская метрика (1553–1567). Книга 564. Книга публичных дел 7... С.93-94.

щини І.Ігнатенко відносить початок бойових дій в регіоні до 4 квітня 1562 р.⁷⁸

Печатки Філона Кміта-Чорнобильського⁷⁹.

Напередодні Великодня (у 1562 р. свято припало на 12 квітня, отже це відбувалося 11 числа – І.К.) Ф.Кміта на чолі загону в 300 чоловік розгромив загін московитів кількістю більше 2 тисяч вояків, які йшли на Київ. Скориставшись перемогою остерський староста перейшов у наступ та спалив передмістя Чернігова, залишки московської залоги сховалися в замку. Отримавши підкріплення від князя Острозького⁸⁰ Ф.Кміта розбив ще один загін, очільником якого був князь Мишецький (Мещерський)⁸¹. Згодом Кміта здійснив напад на Стародуб, де у серпні 1562 р. здобув ще

⁷⁸ Ігнатенко І. Чернігівщина в Лівонській війні... С.29.

⁷⁹ Алфьоров О., Однороженко О. Українські особові печатки XV – XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ. Харків, 2008. С.74

⁸⁰ Березенко Б., Лукін Д. Лист-угода між Філоном Кмітою Чорнобильським та братією монастиря святого Миколи Пустинського (1585)... С. 221; Бондар О., Жирохов М. 12 битв за Чернігівщину... С.45; Ігнатенко І. Чернігівщина в Лівонській війні... С.29.

⁸¹ Очевидно, мова йде про новгород-сіверського воєводу в 1561–1562 рр. Григорія Мещерського. Див.: Ігнатенко І. Чернігівщина в Лівонській війні... С.27.

одну перемогу⁸² (І.Ігнатенко відносить цей похід на Стародуб до 1563 р.)⁸³.

*Павло Сапєга⁸⁴, київський
каштелян (1566 - 1580)
та любецький староста
(1560-1680).*

20 вересня 1562 р., у зв'язку із встановленням перемир'я з татарами, «українним» старостам було заборонено чинити шкоди білгородським та перекопським татарам. Отримали такі листи й в Любечі та Острі. Любецькому старості Павлу Сапезі наказувалося не чинити кривди татарам: «приказуємь тебе, абы еси сам ку тымъ татаромъ белгородскимъ во всемъ спокоине заховаль». Тоді ж київський воєвода В.-К. Острозький збирався оглянути Любецький замок: «Любеч осмотревши, за пи-

санием князя воеводы киевского»⁸⁵.

26 липня 1563 р. усім «українним» старостам категорично заборонялося нападати на прикордонні московські території: «о невступленіи въ границы и нечиненіи никакихъ убытковъ и зачепок»⁸⁶. 20 жовтня 1563 р. наказ

⁸² Самкоў І. З падзей Гомельскаго староства ў другой палове XVI ст. Паход Філона Кміты да Стародуба 1562 г.. С.206-207.

⁸³ Ігнатенко І. Чернігівщина в Лівонській війні... С.24-26, 29.

⁸⁴ URL:[https://uk.wikipedia.org/wiki/Павло_Сапєга_\(київський_каштелян\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Павло_Сапєга_(київський_каштелян)).

⁸⁵ Литовская метрика (1553-1567). Книга 564. Книга публичных дел 7... С.119-120.

⁸⁶ Литовская метрика. Отд. 1-2. Ч. 3: Книги публичных дел. Т. 1... Столб.703.

був підтверджений: «не ходить за Московскія границы до Николина дня и не причинять тамъ никакихъ шкодъ и зачепокъ»⁸⁷.

Облога Полоцька московською армією⁸⁸.

У тому ж році литовська армія напала на Чернігово-Сіверщину. Передмістя Чернігова були спалені М.Вишневецьким, але фортеця встояла⁸⁹. Відомо, що 14 вересня 1564 р. до Чернігова підійшов любецький староста Павло Сапега з литовськими ротмістрами та багатьма людьми, однак московити напад відбили і навіть захопили литовський прапор⁹⁰. У відповідь московські воєводи Стародуба здійснили похід через Любецьке ста-

⁸⁷ Там само. Столб.749.

⁸⁸ URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Облога_Полоцька_\(1563\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Облога_Полоцька_(1563))

⁸⁹ Бондар О.М. Історична топографія Чернігова у XIV-XVIII ст. Автореф. дис. канд. іст. наук. Чернігів, 2017. С.7; Ігнатенко І. Чернігівщина в Лівонській війні... С.21.

⁹⁰ Там само. С.21.

роство на р.Снов, де у 1564 р. під час битви Ф.Кміта був поранений⁹¹.

«Звірства московитів у Лівонії», малюнок 1561 р.⁹².

В цей час Любеч та Остер готуються до військових дій. Десь між 1563 та 1565 рр. король наказав доставити харчові припаси з Пінська до Києва та Остра: «Съ Пиньска до Києва казано провадити овса 278 маць, а до Остра велено про-

⁹¹ Березенко Б. Очільники Віленського братства в Реєстрі під час його заснування в 1584 році. *Православ'я в Україні: Збірник матеріалів VI Міжнародної наукової конференції присвяченої 1000-літтю духовних зв'язків України з Афоном (1016–2016) та 25-літтю Помісного Собору Української Православної Церкви*. Київ, 2016. С.761-762; Литовская метрика (1553-1567). Книга 564. Книга публичных дел 7... Р.141; Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда... С. 12.

⁹² URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Лівонська_війна

вадить жита 218 [маць]»⁹³. Продовольство до Остра доставлялося також з Мозиря, про що йшлося у листі 1564 р. підскарбія Остафія Воловича «по дворамъ господарскимъ о провіантъ»⁹⁴. Підтримували місцеві замки і зброєю, надсилаючи її з віленського цейхгаузу⁹⁵.

У 1565 р. київський воєвода Василь-Костянтин Острозький здійснив напад на Чернігів⁹⁶. У свою чергу, в 1566–1567 рр. московським військом був розорений Любеч⁹⁷.

⁹³ Литовская метрика. Отд. 1-2, Ч. 3: Книги публичных дел. Т.1... Столб.771.

⁹⁴ Там само. Столб. 782-785.

⁹⁵ Волкаў М. Брагінскі замак у кантэксце абарончага будаўніцтва на паўднёва-ўсходніх землях Беларусі ў XVI–XVII стст. *Днепровский паром. Материалы научно-исследовательского полевого семинара «Культурно-исторический потенциал Восточного Полесья и перспективы развития регионального туризма»*. Минск, 2017. С.9.

⁹⁶ Кемпа Т. Костянтин Василь Острозький (бл. 1524/1525-1608) воєвода Київський і маршалок землі Волинської. Хмельницький, 2009. С.51.

⁹⁷ Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.)... С.193.

ПОЛЬСЬКА ДОБА

За Люблінською унією 1569 р. Київське воєводство відійшло до Корони. У цей час триває Лівонська війна (1558–1583 рр.) з Московщиною. За панування Речі Посполитої продовжується посилення обороноздатності краю, одним із поширених способів було залучення до оборони широких верств людності. У 1569 р. створена любецьким старостою П.Сапегою військова рота була взята на утримання державою. З цього приводу Сигізмунд II Август видав лист до земського підскарбія Миколи Нарушевича. Підскарбію наказувалось: «кашталянну киевскому, державцы любечскому п(а)ну Павлу Сопезе на роту его на замку Любечском на сто драбов (піхотинців) наново давал и в старом заслужоном такъ, яко ся вышей поменило, и водлугъ реистров скарбныхъ, яко с яз обрахованья покажетъ, заховаль. И пушкарром того замку, которые служатъ, запляту делал в заслужономъ и наново отъправовал»⁹⁸.

В цей час відновлюються й замкові укріплення. На кінець королювання Сигізмунда II Августа (1548–1572 рр.) в Острі будується новий замок, завершення будівництва припало на 1571 р.⁹⁹. У замок був поставлений гарнізон. Кожний з остерських бояр та міщан був зобов'язаний мати самопал, 150 куль та 3 фунти пороху, а бояри ще й коня¹⁰⁰. Десь тоді ж Любеч був посилений артилерією. В люстрації 1633 р. згадані «бронзові гармати розмальовані квітами

⁹⁸ Lietuvos Metrika. Knyga Nr.532 (1569-1571). Viesuju reikalų knyga 10. Vильнюс, 2001. С.91-92.

⁹⁹ Александрович М.Н. Остерский уезд... С.15; Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... S.232

¹⁰⁰ Александрович М.Н. Остерский уезд... С.24, 86-87, 90; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... С.88, 94.

*Сигізмунд II Август,
портрет 1562 р.¹⁰².*

дві, з гербами святої пам'яті короля Августа»¹⁰¹.

Наявна джерельна база не дає нам цілісного уявлення про перебіг війни на Чернігово-Сіверщині. Дещо можна дізнатись із посередніх джерел. Наприклад, у 1571 р. любецькі бояри Пероцькі за королівським привілеєм Сигізмунда II Августа володіли селами Пероцьк (це половина сучасного с.Ріпки), Горськ, а також

Плоским лісом, Творичівським борком, ставком Турищ (Скурищ) та дібровою Чарничін ліс¹⁰³. Пізніше, як і раніше, Горськ більше ніколи не згадувався як володіння приналежне любецьким боярам, та й знаходиться поселення у 58 км від Ріпок, ближче до Стародубського ключа. Отже, мова йде про королівське пожалування на новонабутих територіях – місто знаходилося на московському боці десь за 15 км від міждержавного кордону (увагу на цей факт першим звернув О.Бондар¹⁰⁴). І хоча незабаром Московщи-

¹⁰¹ Мицик Ю. *Albaruthenica*. Київ, 2018. С.49

¹⁰² URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Sigismund_II_Augustus

¹⁰³ Лазаревский А.Л. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Вып.1, Чернигов, 1866. С.64-66; Лучицкий И.В. Материалы для истории землевладения в Черниговщине и Северщине (1603-1645). // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. 1901. Кн.XV. Вып.I. Отд.III. С.7-9.

¹⁰⁴ Бондар О.М. Гірськ: містечко, що не відбулося // Сумський історико-архівний журнал. – 2022. – №XXXVIII. С.7-8.

на повернула собі ці землі, факт контролю над Горськом та надання на нього королівського привілею, свідчить про мінливий військовий успіх обох сторін.

Влітку 1579 р. розпочався черговий етап війни з Московською державою. Вже у серпні київський воєвода Василь-Костянтин Острозький напав на Чернігово-Сіверську землю. Одним із загонів воєводи керував Павло Сапега. Досягти мети – взяти Чернігів, не вдалося, спаливши чернігівські посади тритисячна армія відступила до Любеча¹⁰⁵. Участь у поході брала й остерська шляхта¹⁰⁶. Козаки Острозького дійшли під стіни Стародуба, Радогоща та Почеп¹⁰⁷. У подальшому загони під орудою київського воєводи

*Василь-Костянтин
Острозький¹⁰⁹.*

перейшли до оборонної тактики. Це вимагало від старост нових зусиль спрямованих на посилення оборони краю. Коштом П.Сапегі була створена піша козацька рота та утримувався пушкар¹⁰⁸.

У 1580 р. Василь-Костянтин Острозький розпочав похід на Московщину. Основою його армії була татарська орда, служебники князя Михайла Вишневецького та запорожці. До князя приєднав-

¹⁰⁵ Бондар О.М. Історична топографія Чернігова у XIV-XVIII ст... С.7; Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння... С.107; Ігнатенко І. Чернігівщина в Лівонській війні... С.29-30.

¹⁰⁶ Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння... С.107.

¹⁰⁷ Кемпа Т. Костянтин Василь Острозький... С.98.

¹⁰⁸ Центральний державний історичний архів України у м.Києві. КМФ.-36. Оп.1. Спр.202. Арк. 2 зв.

¹⁰⁹ URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Костянтин_Василь_Острозький

ся й остерський староста Лаврін Ратомський. Дійшовши та пограбувавши Карачев, армія пішла на Рильськ та пограбувала околиці Брянська та Орла. У серпні 1581 р. М. Вишневецький разом із речиським старостою Ярошом Жижемським та овруцьким Аврамом Мишком воював Сіверщину, маючи на меті захоплення Трубчевська¹¹⁰.

Любецький староста Михайло Вишневецький (1583–1584 рр.) не цурався грабувати прикордонні московські землі. Навіть після смерті патрона (М.Вишневецький помер 1584 р.¹¹¹), його «служебник» Олеша Несил, разом із черкаським отаманом Орлом та остерським боярином Іваном Біликом («Беликовим»), у 1585 р. на чолі загону з 400 козаків та бояр вторглися у чернігово-сіверські землі. Були розорені порубіжні «деревни» на Новгород-Сіверщині, пограбовані та перебиті мешканці в селах Оболонь та Риботин (в 70-80 км південніше Новгород-Сіверського) та ін.: «иные деревни порубежные воевали, хрестиянь побили и переграбили, и животы их вси поимали»¹¹².

10 травня 1585 р. московська держава звинуватила мешканців Остра, Любеча та Полтави в «задорах, боях и грабежах»¹¹³. Влітку 1590 р. від

*Герб
Михайла Вишневецького.*

¹¹⁰ Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння... С.108.

¹¹¹ Czamańska I. Wiśniowieccy: Monografia rodu. Poznań, 2007. S.58.

¹¹² Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 593 (1585-1604). Vilnius, 2009. P.13.

¹¹³ Папков А.И. Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой... С.89-90.

чернігівського воєводи Андрія Хілкового був надісланий гонець до Києва. В грамоті висувалася вимога розшуку та покарання винних в Києві, Острі та Любечі¹¹⁴.

Перебіг прикордонних конфліктів кінця XVI ст. добре відображений в дипломатичних документах того часу. У 1585 р. московський цар Федір І Іванович відзначав, що піддані Корони постійно нападають на прикордонні московські замки: «...твои люди многие задоры, бои и грабежи... и во многихъ местех наши земли искони вечные осваиваютьъ, из Остра, из Любечи и изъ Лоевы Гори»¹¹⁵.

Грабунок московських земель був поставлений на широку ногу. У звіті московського намісника Чернігова Федора Писемського йшлося про те, що остряни займалися не лише грабунками, але й вбивали «дітей боярських», у разі якщо ті намагалися чинити опір: «приходили литовские люди из Остра воиньскимъ обычаемъ в Черниговский уездъ, в бортные ужожаи, в Загородно, и убили до смерти нашего сына боярського Орѣтема Махаева да дву человекъ, посадскихъ людеи борьтниковъ, Федына Жадекова да Якуба Самоилова, а животы их, лошади и платье пограбили»¹¹⁶.

У 1586 р. послы короля Стефана Баторія прийняли скаргу московських дипломатів на прикордонні конфлікти: «А в рубежныхъ во многихъ местахъ з стороны брата нашего люди его приходя в наши земли... В Черниговский, людеи нашихъ бьютъ и грабятъ»¹¹⁷. На міждержавних переговорах, що відбувалися в Москві в грудні 1587 р., серед претензій до Речі Посполитої зазначалися грабунки та при-

¹¹⁴ Папков А.И. Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой... С.102-103.

¹¹⁵ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 593 (1585-1604)... Р.11-12.

¹¹⁶ Там само. Р.12.

¹¹⁷ Там само. Р.30-31.

кордонні розбої: «И во всехъ сиверскихъ городехъ нашимъ людямъ задоры чинятъ великие и нашихъ людей грабятъ»¹¹⁸. У грамоті, що була надіслана 1588 р. царем Федором Івановичем до Києва та Остра, знову йшлося про грабунки: «из летовскихъ городов (Києва та Остра – І.К.) вору ходя вору-ють на твоей государеве украине, в Путимле, и в Рыльску, и во Брянском»¹¹⁹.

У 1591 р. вже дипломати Речі Посполитої скаржилися московським послам на напади московських людей на остерські «земли и села»¹²⁰. Московські дипломати, у свою чергу, згадали, що Олександр Вишневецький «побив» на путивльському рубежі 200 «дітей боярських»¹²¹. У тому ж році був підписаний мирний договір на 12 років (мав діяти до 1602 р. включно). Цар Федір І Іванович (1584–1598 рр.) зобов'язувався не воювати Київ, Канів, Черкаси, Житомир, Овруч, Любеч, Гомей, Брагін, Речицю та Горволь¹²².

У травні 1592 р. московські урядники скаржилися на прикордонні «кривди» з боку Речі Посполитої. Особливі претензії висувалися до князя Олександра Вишневецького¹²³. Грабувати прикордоння приходили й козаки з Лубен. Остерських охочих очолював вже згаданий отаман Іван Білик («Белинь»), який «с товаришчи, и многихъ людей побили и поранили, и лошади поотогнали»¹²⁴.

¹¹⁸ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 593 (1585-1604)... P.96-98.

¹¹⁹ Анпилогов Г.Н. Новые документы о России конца XVI – начала XVII века. Москва, 1967. С.125-126; Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського... С.17.

¹²⁰ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 593 (1585-1604)... P.177.

¹²¹ Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння... С.111.

¹²² Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 593 (1585-1604)... P.135-137.

¹²³ Там само. P.188-192, 193-198, 201-202.

¹²⁴ Там само. P.187.

*Міждержавний кордон на Чернігово-Сіверщині
наприкінці XVI ст.*

У 1593 р. остерські бояри та козаки знову грабували Чернігово-Сіверщину: «и в Севере в Черниговском уезде многими землями, переходя за рубеж, завладели и многие волости за пустошили». Московська влада небезпідставно звинувачувала в організації цього грабунку остерського старосту Лавріна Ратомського. В липні 1593 р. загін з 200 чоловік на чолі з Ярмолою Біликом та Гришком Медведьком налетів на с.Смолин, де напали на місцевих мешканців: «бортниковъ и севрюковъ и николских Смолинского монастыра крестьянь многихъ людеи побили и животы их и рухляд многую поимали». Жертвами стали п'ятеро чернігівських служебників («а иных людеи поимае повеси-

ли, черниговського стрелця Петрушку с товарищи, пяти человекъ», також постраждали старці Київського Пустинно-Микільського монастиря (сам монастир хоча і знаходився на території Речі Посполитої, продовжував володіти мастностями на московській Чернігівщині – І.К.): «Никольского монастыря старцовъ хотели повесити да от виселицы отпустили». Московські послы вимагали від Лавріна Ратомського покарання винних¹²⁵.

На зламі XVI–XVII ст. Московщина і Річ Посполита стали готуватися до нової війни. Наприкінці XVI ст. почалося відновлення укріплень Остра, у 1597 р. було реконструйовано кілька башт¹²⁶. Замки оснащувалися артилерією, наприклад, у матеріалах Інвентарю Любецького замку 1606 р. згадані дві «відлितих» гарматки, дві «залізних осадних гарматки з ложами», дві «не осадних без лож», 80 гаківниць малих та великих та двадцять «ручниць»¹²⁷. Місцеве боярство мало з кожної служби ставити по коню, під проводом старости йти на стражу, а за потреби діставати «язиків»¹²⁸.

У свою чергу, в Московській державі між 1584–1592 рр. були проведені роботи по зміцненню укріплень Чернігова¹²⁹. В цей час у потужний фортифікаційний комплекс був

¹²⁵ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 593 (1585-1604)... Р.196.

¹²⁶ АЮЗР. Ч.VII. Т.I. Киев, 1886. С.342; Бондар О. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV-XVIII ст.: ілюстрований довідник... С.48-49, 51-52; Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.)... С.225.

¹²⁷ Пилипенко В., Бондар О. Опис Любеча 1606 р. *Сіверянський літопис*. 2018. №5. С.38; Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Skarbu Koronnego. Diał LIV. Ark.33.

¹²⁸ Там само. Ark.35 v.; Пилипенко В., Бондар О. Опис Любеча 1606 р... С.40.

¹²⁹ Бондар О.М. Історична топографія Чернігова у XIV-XVIII ст... С.8.

перетворений Путивль: зведені нові укріплення, до комплексу яких входила фортеця, загальноміські укріплення та оборонні монастирі. Місто стає південно-західними «воротами» Московського царства¹³⁰. Збудована була нова фортеця й у подеснянському Моровську («город Моромеск»), зводити яку почали у 1594 р. На озброєнні фортеці було 7 великих та 20 малих гармат, а кількість гарнізону становила до 700 стрільців¹³¹.

Загальна ситуація в Московському царстві на початку XVI ст. була складною. Правління Бориса Годунова (1598–1605 рр.) характеризувалося спробами централізації та посиленням боротьби із знаттю. До того ж, у 1601 р. Московську державу охопив голод. По країні поповзли чутки про чудодійне спасіння царевича Дмитра та перебування його у Речі Посполитій¹³².

Царевич «знайшовся» у брагінському маєтку князів Вишневецьких, звідси й розпочалося сходження до влади майбутнього Лжедмитрія I. Окрім князів Вишневецьких «популяризатором» претензій Лжедмитрія на московський трон був остерський староста Михайло Ратомський¹³³.

Ситуація на кордоні залишалась напруженою, у 1602 р. (під час підписання нового перемир'я на 20 років) на границю мала виїхати спільна комісія та провести розмежуван-

¹³⁰ Осадчий Є. Укріплення Путивльської фортеці... С.175.

¹³¹ Бондар О. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV-XVIII ст.: ілюстрований довідник... С.48-49, 51-52; Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського... С. 158.

¹³² Скрынников Р. Г. Борис Годунов. Москва, 1978. С.7-13, 149.

¹³³ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т.IV (1598-1608). *Памятники дипломатических сношений Древней России с державами иностранными. Сборник Русского исторического общества*. Т.137. Москва, 1912. С. 433-435.

ня чернігово-остерської ділянки кордону¹³⁴. Але в травні 1602 р. замість цього загони чернігівського та путивльського воєвод напали на володіння князів Вишневецьких у Прилуках – «збурили и сожгли, людей многихъ... смерть побили и помордували...»¹³⁵.

Взимку 1603–1604 рр. прикордонні магнати почали збирати бажаючих взяти участь у московському поході. Військовим діям передувала потужна інформаційно-пропагандистська компанія, яка тривала паралельно з військовими вилазками. На Чернігівщину були надіслані агітатори, які мали ствердити місцевих мешканців у правдивості претензій Дмитрія на московський трон. У 1603 р. любецький підстароста Томаш Цебровський надіслав до чернігівського воєводи Михайла Кашина листа, де називав царя Дмитра «государским сыном»¹³⁷. Московські урядники намагалися припинити цю агітацію. У 1604 р. чернігівський воєвода надіслав до

*Лжедмитрій I*¹³⁶.

¹³⁴ Бантыш-Каменский Н. Переписка между Россиею и Польшею по 1700 г., составленная по дипломатическим бумагам Управлявшим Московским Архивом Коллегии Иностранных дел. Ч. II. 1584-1612. *Чтения в историческом обществе древностей Российских*. 1861. Кн. 1. Ч. 2. С. 41; Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т. IV (1598-1608)... С. 62-63, 67, 70-71.

¹³⁵ Там само. С. 621.

¹³⁶ URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Лжедмитрій_I

¹³⁷ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т. IV (1598-1608)... С. 260.

остерського старости М.Ратомського два листи, в яких ви-кривалося самозванство Лжедмитрія¹³⁸. В скарзі московських дипломатів на переговорах згадувалося, що Григорій Отреп'єв називав себе царевичем Дмитром лише по настанові князя Вишневецького та остерського старости Ратомського: «тотъ вор розтрыга Грышко Отрепеев называется княземъ Дмитреем Углецкимъ по совету Вишневецких, и Ратомского, и иных панов»¹³⁹.

Восени 1604 р. Лжедмитрій починає свій похід до Москви. 23 жовтня армія самозванця («натовп шляхти, вольниці і запорожців»), почала переправу через Дніпро біля с.Сваром'є¹⁴⁰. Рухаючись правим берегом Десни військо пройшло через остерське с.Жукин та «шляхетську» Слободу, де була зроблена дводенна зупинка¹⁴¹. Цікаво, що якийсь «Царьов ставок» згаданий під с.Рожни у 1646 р.¹⁴², поява цього топоніму може бути пов'язана із дводенним перебуванням Лжедмитрія в регіоні.

Першим самозванцю здався Моровськ. Надісланий до міста загін не зустрів серйозного спротиву, тим більше що мешканці міста вже були загітовані «подметными письмами»¹⁴³. Стрільці та міщани вчинили заколот і поклялися служити новому цареві. Воевод, що чинили супротив,

¹³⁸ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т.IV (1598-1608)... С.567.

¹³⁹ Там само. С.177-178.

¹⁴⁰ Бузун О.В. Історія Остерщини (нарисы історії)... С.47-48; *Сказания современников о Дмитрие Самозванце. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1859.* С.402.

¹⁴¹ Бузун О.В. Історія Остерщини (нарисы історії)... С.47-48; *Сказания современников о Дмитрие Самозванце...* С.402.

¹⁴² ІР НБУВ. Ф.XIV. Спр.5385. Арк.3 зв.

¹⁴³ Александрович М.Н. Остерский уезд... С.28-29; Бузун О.В. Історія Остерщини (нарисы історії)... С.47-48; Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy.... S.235-236.

заарештували та відвезли у с.Виповзів. Лжедмитрій наказав зайняти фортецю та привести моровчан до присяги¹⁴⁴. Через два дні перебування у Моровську, військо рушило до Чернігова, у дорозі Лжедмитрія постійно супроводжував М.Ратомський¹⁴⁵. Чернігів здався Лжедмитрію без бою¹⁴⁶.

Взяття Чернігово-Сіверщини значно полегшило подальше просування. Вступивши в Москву після смерті Бориса Годунова, в червні 1605 р. Лжедмитрій зайняв московський трон¹⁴⁸. Ставши царем він став проводити самостійну зовнішню політику, зокрема, відмовився йти на поступки Речі Посполитій¹⁴⁹.

Вже весною 1605 р. загони із остерських бояр та козаків знову шарпали кордони Чернігово-Сіверщини. У вересні загін Янка та Настаска Рогоз, разом із запорожцями, на чолі яких

*Борис Годунов,
Московський цар
у 1598-1605 рр.¹⁴⁷.*

¹⁴⁴ Бузун О.В. Історія Остерщини (нарис історії)... С.48.

¹⁴⁵ Александрович М.Н. Остерский уезд... С.29; Бузун О.В. Історія Остерщини (нарис історії)... С.48.

¹⁴⁶ Бондар О., Жирохов М. 12 битв за Чернігівщину... С.51.

¹⁴⁷ URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Boris_Godunov

¹⁴⁸ Мордвінцев В. М. Лжедмитрій І. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* Т. 6. Київ, 2009. С. 138; Скрынников Р. Г. Борис Годунов... С.156-157, 179.

¹⁴⁹ Там само. С.156-157, 179; Мордвінцев В. М. Лжедмитрій І... С.138.

стояв Сахно Голубцов, розбили неподалік Чернігова загін московських «дітей боярських»: «государя нашего людей детей боярских і стрельцов на Крылове пустоши, от Чернигова версть с 7... люди в розпросе говорили, что послал ихъ Михайло Ратомской от того вора от розстриги языков добывать»¹⁵⁰. У тому ж році «литвин» Щасний збирав розвідувальну інформацію про стан оборони Чернігово-Сіверщини: «и тых станичников детей боярских литвинъ Щасный роспрашивал про наши Украинные города и про остроги, и пытали их и огнем жъгли, а иных побили»¹⁵¹.

Лжедмитрій був вбитий під час заколоту в травні 1606 р.¹⁵². Остерський староста М. Ратомський, який надав «самозванцю» чи не найбільшу допомогу, дійшов з ним до Москви, але вчасно зорієнтувався та повернувся додому. Усі хто брав участь у поході 1611 р. отримали від старости право безоплатно ловити рибу волоком, по першій порожі полювати усілякого звіра, видирати бджіл з усіх намічених дерев і вільно продавати «прісний» мед. 16 серпня 1614 р. це старостинське пожалування було підтверджене привілеєм Сигізмунда III¹⁵³.

За царювання Василя Шуйського (1606 – 1610 рр.) була зроблена чергова спроба врегулювати міждержавні відносини з Річчю Посполитою. Головним винуватцем подій 1605–1606 р. московські дипломати небезпідставно нази-

¹⁵⁰ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т.IV (1598-1608)... С.260.

¹⁵¹ Там само. С.178.

¹⁵² Мордвінцев В. М. Лжедмитрій I... С.138; Скрынников Р. Г. Борис Годунов... С.156-157, 179.

¹⁵³ Александрович М.Н. Остерский уезд... С.29,78; Бузун О.В. Історія Остерщини (написи історії)... С.78-79; Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy.... S.236.

вали М.Ратомського¹⁵⁵. Остерському старості згадали допомогу «самозванцю» та прикордонні грабежі й розорення:

*Василь Шуйський,
московський цар
у 1606-1610 рр.¹⁵⁴.*

ська. Спільним рішенням було заплановано її чергове розмежування¹⁵⁷. У свою чергу, польська делегація нагадувала московському царю Василю, що за міждержавною угодою той мав «не воювати» Київ, Канів, Черкаси, Житомир, Овруч, Любеч, Гомель з «волостями»¹⁵⁸.

«и з Остра будто бой и грабежи людемъ Московскимъ учинить-ся мели»¹⁵⁶. Як і у 1602 р., чи не найпроблемнішою ділянкою міждержавного кордону знову зазначалась чернігово-остер-

*Сигізмунд III,
польський король та
велкий литовський князь
у 1587 – 1632 рр.¹⁵⁹.*

¹⁵⁴ URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Vasili_IV_of_Russia

¹⁵⁵ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т.IV (1598-1608)... С. 235, 242-243.

¹⁵⁶ Там само. С.581-582.

¹⁵⁷ Там само. С.621.

¹⁵⁸ Там само. С.702.

¹⁵⁹ URL: https://pl.wikipedia.org/wiki/Zygmunt_III_Waza

У 1607 р. в Стародубі з'явився новий самозванець – Лжедмитрій II. Отримавши достатньо широку підтримку як від польської магнатерії (допомагав йому й Михайло Ратомський¹⁶⁰), так і від частини московських бояр, йому навіть вдалося сформувати уряд та контролювати частину Московського царства¹⁶¹. Скориставшись слабкістю Московщини, війська Речі Посполитої у 1608 р. захопили Путивль¹⁶².

*Герб Самуеля
Горностая¹⁶⁴.*

У 1608 р. на переговорах між Річчю Посполитою та Московським царством було домовлено про перемир'я на три роки та 11 місяців. Московська держава зобов'язувалась «не зачепляти ничим города Киева з волостьми, города Жытомира з волостьми, города Овруча з волостьми, города Любеча з волостьми, города Гомья з волостьми»¹⁶³.

Чергова війна, що розпочалася у 1609 р., зруйнувала ці домовленості. На самому початку війни – у 1609–1611 рр., на Чер-

¹⁶⁰ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... S.236.

¹⁶¹ Волков В. Войны и войска Московского государства... С.243-244; Мордвінцев В. М. Лжедмитрій II. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* Т.6. Київ, 2009. С.139.

¹⁶² Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.)... С.238.

¹⁶³ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т.IV (1598-1608)... С.702, 703, 712.

¹⁶⁴ URL: https://pl.wikipedia.org/wiki/Samuel_Hornostaj

нігівщині було відновлено владу Речі Посполитої. Опорною базою коронної армії став Любеч. У березні 1610 р. загону київського підкоморія Самуеля Горностая вдалося під виглядом рибалок проникнути до Чернігівського замку. Місто було підпалене, населення розбіглося. Відомо, що Горностай збирався зняти дзвони з Єлецького монастиря та вивезти їх до Любеча¹⁶⁵.

У 1612–1613 рр. Любецький замок та його околиця потраждали від нападів московського війська: «добра наші... Любеч... від Москви попалене та спустошене»¹⁶⁶. У 1613 р. коронна армія знову захопила московський Путивль, повернутий він був після підписання Деулінського перемир'я 1618 р.¹⁶⁷.

У 1616 р. Любеч був оточений новим острогом¹⁶⁸. Побудована фортеця була достатньо могутньою, бо вже в квітні наступного року московсько-татарська армія, яка здійснила вилазку на Чернігівщину, спромоглася випалити лише любецьку округу¹⁶⁹. У вересні 1616 р. московське військо на чолі із Іваном Тарбєєвим та Богданом Ізносковим напало на Остер¹⁷⁰. Весною 1617 р. (за іншими даними – у

¹⁶⁵ Бондар О.М. Исторична топографія Чернігова у XIV-XVIII ст... С.8; Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... С.249.

¹⁶⁶ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... S. 230; Volumina Legum. Prædruk praw staraniem XX. Pyarow w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782 wydaneq. T.III. Petersburg, 1859. S.92.

¹⁶⁷ Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.)... С.238.

¹⁶⁸ Там само. С.194.

¹⁶⁹ Кондратьєв І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.)... С.146.

¹⁷⁰ Ігнатенко І. Новий Остерський замок.... С.73.

1616 р.¹⁷¹) московсько-татарська армія здійснила вилазки й на Любецьке та Лоевське староства¹⁷². Очевидно, що замки Остра та Любеча витримали напади, бо від 1616–1617 рр. маємо повідомлення московського воєводи І. Борятинського про полонених чернігівців, яких ув'язнили в замкових Києві, Острі та Любечі¹⁷³.

Замок в Любечі (фрагмент малюнку 1651 р.)¹⁷⁴.

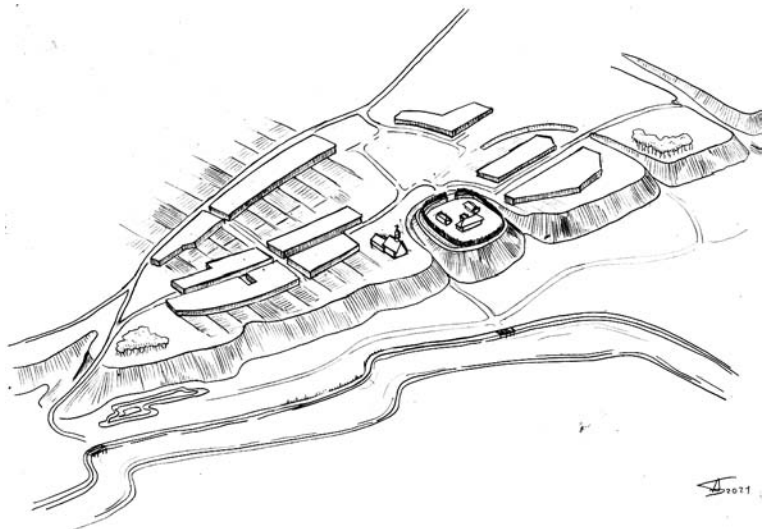
¹⁷¹ Папков А.И. Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой... С.121.

¹⁷² Памятники истории Восточной Европы. Источники XV-XVII вв. Том I. Книга сеунчей и документы разрядного приказа о походе Лисовского. Москва-Варшава, 1995. С.42-43.

¹⁷³ Папков А.И. Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой... С.123.

¹⁷⁴ Бондар О., Волков М., Кондратьев І. Невідомий малюнок Любеча 1651 р. Сіверянський літопис. 2015. №4. С.44-56. С.46.

За результатами Деулінського перемир'я 11 грудня 1618 р. Чернігів був закріплений за Річчю Посполитою. У квітні 1619 р. Сигізмунд III призначив свого сина Владислава тимчасовим адміністратором Чернігово-Сіверщини. Як зазначає П. Кулаковський, це було зроблене на перспективу, адже Владислава збиралися проголосити московським царем¹⁷⁵.

*Містечко Горськ у 30-і рр. XVII ст.
(реконструкція О.Бондаря).*

На початку королювання Владислава IV (1632–1648 рр.) розпочалася чергова війна з Московською державою, яка тривала до 1634 р. У червні 1632 р. Земський собор у Москві прийняв рішення про початок війни, хоча Деулінське перемир'я мало тривати до 1 червня 1633 р.¹⁷⁶ Війська

¹⁷⁵ Кулаковський П. Чернігівське князівство (1619–1633 рр.). *Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини: Матеріали наук.-практ. конф.* Ніжин, 2007. С.26.

¹⁷⁶ Волков В. Войны и войска Московского государства... С.297.

боярина М.Шеїна «воювали... литовские города» Ромни, Борзну, Мену, був спалений острог Батурина та розорені околиці Чернігова¹⁷⁷.

У січні 1633 р. взявши Стародуб московська армія направилася у район Гомеля. У липні 1633 р. біля с. Петрушин («Петрушкино») за сім верст від Чернігова, відбувся бій між московським та польським військом. Опісля був здійснений похід коронної армії на Новгород-Сіверський¹⁷⁸. У вересні московська армія невдало спробувала захопити Чернігів¹⁷⁹.

Лише підписання Поляновського трактату 1634 р. зробило реальністю утворення Чернігівського воєводства, яке й було проголошено у 1635 р. Попереду був «золотий спокій» та нові політичні реалії середини XVII ст., що постали з утворенням козацької держави.

¹⁷⁷ Лазаревский А.Л. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. Т.1. Киев, 1892. С.105.

¹⁷⁸ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... С.112-113, 122, 125, 129.

¹⁷⁹ Ракитин А.С. Северский поход и осада Чернигова. Боевые действия на юго-западном порубежье Московского государства и Речи Посполитой в период Смоленской войны (1632-34 гг.). Москва, 2021. С.122-124.

ВИСНОВКИ

У XVI – першій половині XVII ст. Чернігово-Сіверщина стала ареною боротьби між литовсько-польською та московською державами. Для Московщини Чернігово-Сіверщина на початку XVI ст. стала своєрідним плацдармом для подальшої експансії, але реалізувати цей потенціал їй так і не вдалося. Подальшому просуванню московитів завадили бояри та шляхта Любецької та Остерської волості (від середини XVI ст. – староства) Київського воєводства Великого князівства Литовського, а від 1569 р. – Речі Посполитої. Ця людність протягом кількох поколінь обороняла міждержавну границю та брала участь у військових виправах. Оселена в численних селах біля Остра та Любеча, її по праву можна вважати праобразом сучасних формувань територіальної оборони. Кількість цієї верстви була досить значною. У Любецькому старостві на другу чверть XVII ст. вона становила не менше ніж 600 бояр озброєних «по козацькі», а максимальна мобілізаційна спроможність регіону становила не менше 3000-3600 чол. Більше двохсот родів дрібної шляхти були оселені на Остерщині, що в підсумку давало не менше 1000-1200 вояків. Для того часу це були доволі потужні військові сили. Цікаво, що Московська держава так і не змогла реалізувати наявний потенціал та посунути міждержавний кордон до Дніпра, хоча відстань до річки на найвужчій ділянці сягала не більше 20 км. Унікальною можна назвати й ситуацію, коли з 1508 до 1537 р. (року повернення до Литви Гомеля), землі Любецької волості фактично зусібіч знаходились в оточенні московських володінь, за виїмком невеличкої ділянки між Сожем та Дніпром. У свою чергу, Любецьке та Остерське

староства становили плацдарм для майбутньої війни на московських землях. Потенціал цього виступу був вдало реалізований коронною армією на початку XVII ст. із приєднанням Чернігово-Сіверщини до Речі Посполитої.

Якщо брати умовною нижньою межею 1500 р. – коли Чернігово-Сіверські землі стали здобутком Великого князівства Московського, а верхньою 1635 р. – заснування Чернігівського воєводства Речі Посполитої, то за 135 років війна на теренах Чернігово-Сіверщини тривала майже 54 роки, але і у «мирні» роки рідко обходилося без прикордонних конфліктів. На території Чернігово-Сіверщини військові дії офіційно тривали у 1500 – 1503, 1507 – 1508, 1512 – 1522, 1534 – 1537 (Стародубська війна), 1558 – 1583 рр. (Лівонська війна), 1609 – 1618 та 1632 – 1634 рр. З обох сторін практикувався грабунок та розорення прикордонних земель. Для боротьби з ворогом активно використовувалися практика дестабілізації суспільно-політичної ситуації, яка включала у себе й проведення інформаційних спецоперацій. Саме з розповсюдження інформації починався похід 1604 р. Лжедмитрія до Москви.

Постійне життя на кордоні породжувало специфіку функціонування соціальних інститутів. Як вже зазначалося, на теренах Любецького та Остерського староств основою військовослужбової людності були бояри, до оборони замків активно залучалось міщанство, а у середині XVI ст. в прикордонних замках стали створювати реєстрові козацькі сотні (до речі, це ледь не перші згадки про козацтво в регіоні). На нашу думку, саме дрібне боярство ставало основним джерелом допливу й до козацьких лав, також існувала постійна практика участі дрібної шляхти у загальнодержавних козацьких виправах, особливо за старо-

стування в Любечі одного з фундаторів козацької служби Михайла Вишневецького. Екстраполяція теорії «фронтиру» на вітчизняну історію вже породило тезу про визначальну роль степового кордону в історії українського козацтва (в контексті боротьби європейської та азійської цивілізацій). Але окрім «козацької», цілком логічно вести мову і про «боярську» ділянку цього фронтиру, адже саме дрібна шляхта винесла на собі основний тягар прикордонної боротьби на Чернігово-Сіверщині.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 2 (1506-1544). – СПб.: Типография II Отделения Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1848. – III + 405 + 15 + 14 с.

Александрович М.Н. Остерский уезд. Вып.1. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1881. – 110 с.

Алфьоров О., Однороженко О. Українські особові печатки XV – XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ. – Харків: Харківське обласне об'єднання Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Т.Г. Шевченка, 2008. – 200 с.

Анпилогов Г.Н. Новые документы о России конца XVI – начала XVII века. – М.: Изд-во МГУ, 1967. – 542 с.

Антонович В. Исследования о городах в Юго-Западной России по актам 1432-1798 гг. // Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР). – Ч.V. – Т.I. – К., 1869. – С.3-93.

АЮЗР. – Ч.VII. – Т.I. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1886. – II + 647 + XII с.

АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.V. – К.: Типография имп. ун-та св. Владимира, Акц. общ-ва печ. и изд. дела Н.Т. Корчак-Новицкого, 1907. – 560 + XXXVII + II с.

Бантыш-Каменский Н. Переписка между Россиею и Польшею по 1700 г., составленная по дипломатическим бумагам Управлявшим Московским Архивом Коллегии Иностранных дел. Ч.II // Чтения в историческом обществе древностей Российских. – 1861. – Кн.1. – Ч.2. – С.1-125.

Березенко Б. Очільники Віленського братства в Реєстрі під час його заснування в 1584 році // Православ'я в Україні: Збірник матеріалів VI Міжнародної наукової конфе-

ренції присвяченої 1000-літтю духовних зв'язків України з Афоном (1016–2016) та 25-літтю Помісного Собору Української Православної Церкви (1 – 3 листопада 1991 р.). – К.: Київська православна богословська академія, 2016. – 911 + 1 с.

Березенко Б., Лукін Д. Лист-угода між Філоном Кмітою Чорнобильським та братією монастиря святого Миколи Пустинського (1585) // *Ukraina Lithuanica*. – 2017. – Т. 4. – С. 220-231.

Блануца А. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 pp.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2017. – 423 с.

Бондар О. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV-XVIII ст.: ілюстрований довідник. – К.: Видавець Олег Філюк, 2015. – 178 с.

Бондар О., Волков М., Кондратьєв І. Невідомий малюнок Любеча 1651 р. // *Сіверянський літопис*. – 2015. – №4. – С.44-56.

Бондар О., Жирохов М. 12 битв за Чернігівщину. – Чернігів: Б.в., 2021. – 92 с.

Бондар О.М. Гірськ: містечко, що не відбулося // *Сумський історико-архівний журнал*. – 2022. – №XXXVIII. – С.5-16.

Бондар О.М. Історична топографія Чернігова у XIV-XVIII ст.: Автореф. на здобуття наук. ступ. кан. істор. наук: 07.00.01 / Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2017. – 19 с.

Бондар О.М. Чернігів: місто і фортеця у XIV – XVIII століттях. – К.: Видавець Олег Філюк, 2014. – 178 с

Бондарь А. Чернигов и Смоленская война 1632-1634 гг. // *Studia internationalia*. Материалы III междуна-

родной научной конференции «Западный регион России в международных отношениях X-XX вв». – Брянск, 2014. – С.49-54.

Бондарь А.М. Укрепления Остра в XVI – первой половине XVII вв. // *Gardarika*. – 2016. – Vol. 9. – Is.4. – С.190-197.

Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала. Війни Росії проти України XII – XXI ст. – К.: ПП Брехуненко Н.А., 2016. – 248 с.

Бузун О. В. Історія Остерщини (написи історії). – Чернівці: Вид. журн. «Сіверянський літопис», 2010. – 112 с.

Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.). – К.: Інститут історії України. НАН України, 2016. – 299 с.

Волкаў М. Брагінскі замак у кантэксце абарончага будаўніцтва на паўднёва-ўсходніх землях Беларусі ў XVI–XVII стст. // *Днепровский паром. Материалы научно-исследовательского полевого семинара «Культурно-исторический потенциал Восточного Полесья и перспективы развития регионального туризма»* (11-12 августа 2016 г., г. Брагин). *Международных историко-краеведческих чтений «Днепровский паром»* (8-9 августа 2017 г., г. Лоев). – Минск: ОО «Белорусский зеленый крест», 2017. – С.8-12.

Волков В. Войны и войска Московского государства. – М.: Изд-во Эксмо, Изд-во Алгоритм, 2004. – 575 с.

Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 2(3) т. Т.1 / Рэдкал. Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) інш. – Мінск: БелЭн, 2007. – 688 с.

Гейденштейн Р. Записки о Московской войне (1578-1582). СПб.: Типография Министерства Внутренних дел, 1889. 4+LXXXVI+312 с.

Города, местечки и замки Великого княжества Литовского: Энциклопедия. – Минск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2009. – 312 с.

Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн.6. Уезды: Новгород-Северский, Сосницкий, Городницкий, Конотопский и Борзенский. – Чернигов: Земская типография, 1874. – 341 с.

Ігнатенко І. Новий Остерський замок. Нарис з історії оборони та топографії фортифікації // Сіверянський літопис. – 2020. – №1. – С.69–84

Ігнатенко І. Чернігівщина в Лівонській війні // Сіверянський літопис. – 2019. – №1. – С.17-32.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.Х. – Спр.11891. – Арк.9.

ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.5385. – Арк.3 зв.

Казаков О. Московсько-литовська війна 1500-1503 рр. за українські землі. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – 49 с.

Кемпа Томаш. Костянтин Василь Острозький (бл. 1524/1525-1608) воєвода Київський і маршалок землі Волинської / Пер. з польск. І.Ярмошик. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2009. – 342 с.

Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской. Литовский период. – Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2007. – 480 с.

Кондратьев І. В. Любеч у військових конфліктах XV – першої половини XVII ст. // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 15 бе-

резня 2012 р. – К.: Національний військово-історичний музей України, 2012. – С.95-100.

Кондратьєв І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.). – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2014. – 384 с.

Кондратьєв І.В. Служебна шляхта Остерського староства Київського воєводства Речі Посполитої: спроба етнічної стратифікації. Гістарычныя шляхі беларускага народа і суседзяў: узаемадзеянне і ўзаемаўплывы: Зб. навук. арт. Вип.2. – Гомель, 2016. – С.61-68.

Кром М.М. «Вдовствующее царство»: Политический кризис в России 30-40-х годов XVI века. – М.: Новое литературное обозрение, 2010. – 888 с.

Кром М.М. Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. 2-е изд., испр. и доп. – М.: Квадрига; Объединенная редакция МВД России, 2010. – 320 с.

Кром М.М. Стародубская война (1534-1537). Из истории русско-литовских отношений. – М.: «Рубежи XXI», 2008. – 147 с.

Кулаковський П. Чернігівське князівство (1619–1633 рр.) // Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини: Матеріали наук.-практ. конф. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. – С.25-33.

Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648. – К.: «Темпора», 2006. – 496 с.

Лазаревский А.Л. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Вып.1. – Чернигов: Губернская типография, 1866. – 390 с.

Лазаревский А.Л. Очерки, заметки и документы по ис-

тории Малороссии. Т.1. – К.: типография университета Св. Владимира, 1892. – 146 с.

Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). – Чернігів: Сіверянська думка, 1999. – 216 с.

Леп'явко С. Чернігів. Історія міста. – К.: Темпора, 2012. – 432 с.

Литовская метрика (1499-1514). Книга записей 8 / Подг. к печати Я.Балицдис; Р.Фирковичус; Д.Антавичус; Ин-т истории Литвы. – Вильнюс: Mokslo ir encirlopleidykla, 1995. – 710 с.

Литовская метрика (1528-1547). Шестая книга судебных дел (копия конца XVI в.). Т.CXLIX. / Отв. ред. С. Лазутка; Тексты подготовил И. Валиконите, С.Лазутка; Вильнюс. ун-т. – Вильнюс: Изд-во Вильнюсского университета, 1995. – 338 с.; ил.

Литовская метрика (1553-1567). Книга 564. Книга публичных дел 7 / Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 564 (1553–1567). Viešųjų reikalų knyga 7. Parengė A. Baliulis. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996. – 208 p.

Литовская Метрика. Книга публичных дел 10 (1569-1571) / Lietuvos Metrika. Knyga Nr.532 (1569-1571). Viesuju reikalų knyga 10 / Lietuvos istorijos institutas / L. Anuzyte (parenge), A. Baliulis (parenge). – Вильнюс, Б.и., 2001. – 155 с.

Литовская метрика. Отд. 1-2, Ч. 3: Книги Публичных Дел. Т. 1. – Юрьев: 1914. – IV +30 с., 896 стб. + Прил. (46 с., 5 отд.л.). – Русская Историческая Библиотека, издаваемая Императорской Археографической Коммиссией. Т. 30.

Луцицкий И.В. Материалы для истории землевладения в Черниговщине и Северщине (1603-1645) // Чтения в

Историческом обществе Нестора-летописца. – 1901. – Кн.ХV. – Вып.І. – Отд.ІІІ. – С.3-15.

Мальченко О. Є. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств ХV – середина ХVІІ ст. – К.: Національна академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2001. – 378 с.

Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. Родина преподобного Антония Печерского. – М.: Университетская типография («Катков и К^о»), 1871. – 156 с.

Мицик Ю. А. Оршанська битва 1514 // Енциклопедія історії України: у 10 т. Т.7. – К., 2010. – С.641.

Мицик Ю. Albaruthenica. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2018. – 456 с.

Мордвінцев В. М. Лжедмитрій І // Енциклопедія історії України: у 10 т. Т. 6. – К., 2009. – С. 138.

Мордвінцев В. М. Лжедмитрій ІІ // Енциклопедія історії України: у 10 т. Т.6. – К., 2009. – С.139.

Осадчий Є. Укріплення Путивльської фортеці (за матеріалами середньовічних зображень міста). «Археологія & Фортифікація України» // Збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2017. – С.175-177.

Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т.1 (1487-1533) / Под ред. Г. О. Карпова // Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. Сборник Императорского русского исторического общества. Т.35. –

СПб.: типография Ф. Елконского, 1882. – VI + XXII + 869 с. + 88 столб.

Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т.IV (1598-1608) / Под ред. С.А. Белокурова // Памятники дипломатических сношений Древней России с державами иностранными. Сборник Русского исторического общества. Т.137. – М.: Б.и., 1912. – XIX + 809 с.

Памятники истории Восточной Европы. Источники XV-XVII вв. Том I: Книга сеунчей и документы разрядного приказа о походе Лисовского. – М.-Варшава: «Археографический центр», 1995. – 152 с.

Панашенко В.В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV – першій половині XVI ст. // Феодалізм на Україні: Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1990. – С.114-132.

Папков А.И. Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI – первая половина XVII века). – Белгород: Изд-во «Константа», 2004. – 352 с.

Пилипенко В., Бондар О. Опис Любеча 1606 р. // Сіверянський літопис. – 2018. – № 5. – С.34-40.

Ракитин А.С. Северский поход и осада Чернигова. Боевые действия на юго-западном порубежье Московского государства и Речи Посполитой в период Смоленской войны (1632-34 гг.). – Москва: Древнехранилище, 2021. – 192 с.

Русина О. В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К.: Поліграфічна дільниця Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 1998. – 244 с.

Русина О. До історії Любеча у XIV–XV ст. // Український історичний журнал. – 2020. – №4. – С.192-199.

Русская историческая библиотека. Т. XX. Литовская метрика. Т.1. Отд.1. Ч.2. –Петербург: Изд. Имп. Археогрфической комиссии, 1903. – 50 с. +1556 столб. + 258 + 10 +IV с.

Самкоў І. З падзей Гомельскага староства ў другой палове XVI ст. Паход Філона Кміты да Стародуба 1562 г. // Беларусь праз прызму рэгіянальнай гісторыі: Рэчыцкі край. Да 150-годдзя з дня нараджэння Мітрафана Доўнара-Запольскага): зб. навук. арт. – Мінск: Беларуская навука, 2018. – С.203-207.

Сказания современников о Дмитриии Самозванце. Ч. 1. 3-е изд., испр. – СПб.: Тип. Имп. Акад. Наук, 1859. – 476 с.

Скрынников Р.Г. Борис Годунов. – М.: Наука, 1978. – 192 с.

Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси / Відп. ред. О. Купчинський. – Львів: НТШ, 2011. – 1075 с.

Темушев В. Н. Гомельская земля в конце XV – первой половине XVI в. Территориальные трансформации в пограничном регионе. – М.: Квадрига, 2009. – 192 с. + карты.

Темушев В. Н. Формирование территории Гомейской волости в составе Великого княжества Литовского (до конца XV в.) // Памяць стагоддзяў на карце Айчыны: Зборнік навуковых прац у гонар 70-годдзя Міхаіла Фёдаравіча Спірыдонава. – Мінск: Беларуская навука, 2007. – С. 16-73.

Тимів І. Літописні джерела і хроніки про боротьбу з татарськими набігами у 1526–1530 рр. // Сіверянський літопис. – 2016. – № 5. – С.35-49.

Центральний державний історичний архів України у м.Києві. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.202. – Арк. 2 зв.

Черкас Б. В. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського і Кримського ханату (1515-1540). – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – 244 с.

Черкас Б. Українське козацтво у військово-політичних процесах Великого князівства Литовського (20 – 30-ті рр. XVI ст.) // «Істину встановлює суд історії»: 36. на пошану Федора Павловича Шевченка. Т.2. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С.158-164.

Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Вид. 2, перел. і випр. – К.: Критика, 2008. – 472 с.

Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie. – Archiwum Skarbu Koronnego. – Dział LIV. – Ark.33.

Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej. – Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 2000. – 599 s.

Czamańska I. Wiśniowieccy: Monografia rodu. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2007. – 554 s.

Grabski A., Nadolski A., Nowak T. Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864. T.1. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1965.– 503 s.

Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. p. 1584. – Kraków: wydawnictwa Biblioteki Polskiej 1858. – 6+964+CLXII s.

Lietuvos Metrika (1506-1539) Kn. 7, Užrašymų knyga 7 / Lithuanian Metrica: Book No. 7. Book of Inscriptions 7 / Parengė I. Ilarienė, L. Karalius, D. Antanavičius. – Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011. – XXX + 1012 p.

Lietuvos Metrika (1540–1543). 12-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija). Parengė I. Valikonytė, N. Šlimienė, S. Viskantaitė-Saviščevienė, L. Steponavičienė. – Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007. – XXXVI+394 p.

Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 14 (1524–1529). Užrašymų knyga 14. Parengė L. Karalius, D. Antanavičius. – Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2008. – 646 p.

Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15 (1528–1538). Užrašymų knyga 15. Parengė A. Dubonis. – Vilnius: Žara, 2002. – 448 p.

Lietuvos metrika. Knyga Nr. 37 (1552–1561): Užrašymų knyga Nr. 37. Parengė D. Baronas. – Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011 – 632 p.

Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 593 (1585-1604). Parengė A.Baliulis. – Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2009. – 296 + LII p.

Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe Semper, 2000. – 224 s.

Volumina Legum. Prredruk praw staraniem XX. Pyarow w Warszawie, od roky 1732 do roky 1782 wydaneqo. T.III. – Petersburg: nakladem i drukiem Jozatata Onruzki, 1859. – 472 + XV s.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Август, король – *див.* Сигізмунд II Август.
Александрович М.Н. – 5, 14, 26, 36-38, 48.
Алфьоров О. – 21, 48.
Антилогов Г.Н. – 31, 48.
Антавичус Д. – 53.
Антонович В. – 19, 48.
Балицлис Я. – 53.
Бантъши-Каменский Н. – 35, 48
Беликов – *див.* Білик Іван.
Белинь – *див.* Білик Іван.
Белокуров С.А. – 55.
Березенко Б. – 20-21, 24, 48-49.
Білик Іван, остерський отаман – 29, 31.
Білик Ярмола, остерський козак – 32.
Блануца А. – 20, 49.
Бобінський В. – *див.* *Vobiński W.*
Бондар О. – 6-7, 11, 14-15, 19, 21, 23, 27-28, 33-34, 37, 41-43, 49-50, 55.
Борис Годунов, московський цар – 34, 37.
Борятинський І., московський воєвода – 42.
Брехуненко В. – 6, 50.
Брехуненко Н.А., видавець – 50.
Бузун О. В. – 5, 26, 36-38, 50.
Валиконите И. – 53.
Василій III, великий князь Московський – 11.
Василій Шуйський, московський цар – 38-39.
Вирський Д. – 5, 28-29, 31, 50.
Вишневецький Михайло, князь – 23, 28-29, 47.
Вишневецький Олександр, князь – 31.
Вишневецькі, князі – 34-36.

Владислав IV, король – 43.
Владислав, королевич – див. Владислав IV.
Волкаў М. – 25, 42, 49-50.
Волков М. – див. *Волкаў М.*
Волков В. – 9-11, 40, 43, 50.
Волович Остафій, підскарбій – 25.
Гейденштейн Р. – 4, 50.
Голубцов Сахно, запорозький отаман – 38.
Горенський Іван, московський воєвода – 15.
Горностаї Самуель, київський підкоморій – 41.
Градовський («Кградовський»), офіцер – 18.
Дмитро, царевич – 34-36. Див. також *Лжедмитрій I*.
Елконський Ф., видавець – 55.
Жадеков Федын, бортник – 30.
Жижемський Ярош, речиський староста – 29.
Жирохов М. – 7, 11, 15, 21, 37, 49.
Іван III, московський князь – 8.
Ігнатенко І. – 6, 20-23, 41, 51.
Ізносков Богдан, москвит – 41.
Казаков О. – 6, 8, 51.
Карпов Г.О. – 54.
Катков, видавець – 54.
Кашин Михайло, чернігівський воєвода – 35.
Кемпа Т. – 25, 28, 51.
Клепатський П. – 5, 20 51.
Кміта Філон Семенович, остерський староста – 20-21, 24.
Кміта-Чернобильський – див. Кміта Філон Семенович.
Ковальчук В. – 6, 50.
Ковальчук М. – 6, 50.
Кондратьєв І. – 4-6, 17, 41-42, 49, 51-52.
Корнієнко В. – 6, 50.
Корчак-Новицький Г.Т., видавець – 48.
Кром М.М. – 5-6, 9, 15-17. 52.
Кулаковський П. – 5, 41, 43-44, 52.

Купчинський О. – 56.
Лазаревський А.Л. – 27, 44, 52.
Лазутка С. – 53.
Леп'явко С. – 5, 53.
Лжедмитрій І, московський цар – 34-38. 46.
Лжедмитрій ІІ, самозванець – 39.
Лозовий В.М., видавець – 52.
Лукін Д. – 20-21, 49.
Лучицький І.В. – 27, 53.
Мальченко О. Є. – 5, 25, 33, 40-41, 54.
Махаев Ортем, син боярський – 30.
Медведько Гришко, остерський козак – 32.
Менглі Гірей, кримський хан – 8.
Мещерський Григорій, князь – 21.
Милорадович Г.А. – 12, 24, 54.
Мицик Ю. А. – 11, 27, 54.
Мишецький (Мещерський), князь – *див.* Мещерський Григорій.
Мишко Аврам, овруцький староста – 29.
Мордвінцев В. М. – 37-38, 40, 54.
Нарушевич Микола, земський підскарбій – 26.
Немирович Андрій, київський воєвода – 15.
Несил Олеша, «служебник» князя Михайла Вишневецького – 29.
Однороженко О. – 21, 48.
Олександр, великий литовський князь – 8.
Орел, черкаський отаман – 29.
Осадчий Є. – 6, 34.
Острозький В.-К. – *див.* Острозький Василь-Костянтин.
Острозький Василь-Костянтин, київський воєвода – 22, 25, 28.
Острозький К., князь – 11.
Острозький, князь – 21.
Отреп'єв Григорій, самозванець – 36.
Отрепєєв Грышко – *див.* Отреп'єв Григорій.
Панащенко В.В. – 8, 55.
Папков А.И. – 6, 29-30, 42, 55.

Папроцький Б. – див. *Paprocki Bartosz*.
Пашкоў Г.П. – 50.
Пероцькі, любецькі бояри – 27.
Петрушка, чернігівський стрілець – 33.
Пилипенко В. – 33, 55.
Писемський Федір, московський намісник – 30.
Пшонківський О., видавець – 51.
Радзивіл Микола, канцлер – 16.
Ракитин А.С. – 44, 55.
Ратомський Лаврін, остерський староста (1566–1593 рр.) – 29, 32-33.
Ратомський Михайло, остерський староста (1594–1618 р.) – 34, 36-40.
Рогоза Настаско, остерський козак – 37.
Рогоза Янко, остерський козак – 37.
Русина О. В. – 5, 8, 31, 34, 55-56.
Саадет І Герай, кримський хан – 12.
Самкоў І. – 6, 22, 56.
Самоилов Якуб, бортник – 30.
Сапєга Павло, любецький староста та київський каштелян – 22-23, 26, 28.
Сигізмунд І, польський король та великий князь литовський – 10, 12, 16.
Сигізмунд ІІ Август, польський король та великий князь литовський – 16, 26-27.
Сигізмунд ІІІ, польський король та великий князь литовський – 38-39, 43.
Скопоцький, остерський ротмістр – 18.
Скрынников Р.Г. – 32, 37-38, 56.
Служка Іван, любецький намісник – 16.
Стефан Баторій, польський король та великий князь литовський – 30.
Стрийковський М. – 4, 56.
Тарбєєв Іван, московит – 41.

Темушев В.Н. – 6, 9-10, 17, 56.
Тимів І. – 15, 56.
Тольман Андреас, командир остерської роти – 18.
Углецкий Дмитрей – *див.* Дмитро, царевич.
Федір І Іванович, московський цар – 30-31.
Фирковичус Р. – 53.
Філюк Олег, видавець – 49.
Хілков Андрій, чернігівський воєвода – 30
Цебровський Томаш, любецький підстароста – 35.
Черкас Б.В. – 5, 18, 57.
Шейн М., московський боярин – 44.
Щасний, «литвин», військовий розвідник – 38.
Яковенко Н.М. – 5, 57.
Ярмошик І., перекладач – 51.
Antanavičius D. – 57-58.
Anuzyte L. – 53.
Baliulis A. – 53, 58.
Baronas D. – 58.
Bobiński W. – 5, 14, 26, 36, 38, 40-41, 57.
Czamańska I. – 29, 57.
Dubonis A. – 58.
Grabski A. – 7, 19, 57.
Ilarienė I. – 57.
Karalius L. – 57-58.
Litwin H. – 20, 58.
Nadolski A. – 7, 19, 57.
Nowak T. – 7, 19, 57.
Onruzki Jozatat, видавець – 58.
Paprocki Bartosz – 4.
Šlimienė N. – 58.
Steponavičienė L. – 58.
Valikonytė I. – 58.
Viskantaitė-Saviščenė S. – 58.

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Батурин – 44.

Борзна – 44.

Брагін – 8, 15, 31.

Брянск – *див.* Брянськ.

Брянськ – 8, 10, 11, 13, 29, 30.

Велике князівства Литовське (ВКЛ) – 3, 5, 8, 10-11, 13, 15-16, 18, 45.

Велике князівство Московського (Велике Московське князівство; Велике царство Московське) – 3, 10, 26, 28, 33, 40-41, 43, 45.

Виповзів, *село* – 37.

Гомей – *див.* Гомель.

Гомель – 8, 11-12, 16, 20, 31, 39-40, 44-45.

Гомельська волость – 9.

Гомѣль – *див.* Гомель.

Горволь – 12, 16, 31.

Горвольська волость – 9.

Горськ – 27-28, 43.

Десна, *річка* – 36.

Дніпро, *ріка* – 4, 9-10, 16, 36, 45.

Днѣпр – *див.* Дніпро, *ріка*.

Дроків – 8.

Єлецький монастир – 41.

Житомир – 11-12, 31, 39-40.

Жукин, *село* – 36.

Жытомир – *див.* Житомир.

Загородно, *бортні землі* – 30.

Канів – 12, 31, 39.

Карачев – 29.

Київ – *див.* Київ.

Київ – 9, 11-12, 16, 20-21, 24, 30-31, 39-40, 42.
Київське воєводство – 3-4, 19, 26, 45.
Київський Пустинно-Микільський монастир – 33.
Київщина – 15.
Кричев – 12.
Крылова пустош, *міщина* – 38.
Литва – *див.* Велике князівство Литовське.
Литовська держава – *див.* Велике князівство Литовське.
Лівонія – 24.
Лосва гора – 16, 30.
Лоевы Гори – *див.* Лосва Гора.
Лосєвське староство – 4, 23, 42.
Лубни – 31.
Любецька волость – 3, 15, 45.
Любецьке староство – 3-4, 42, 45-46.
Любеч – 4-5, 8, 10-13, 15, 18-20, 22, 24-26, 28-31, 33, 39-42, 45, 47.
Мглин – 8.
Мена – 44.
Мозир – 16, 18, 25.
Моровськ – 34, 36-37.
Моромеск – *див.* Моровськ.
Москва, тут у значенні Московська держава – *див.* Московська держава.
Москва, місто – 30, 36-38, 43, 46.
Московскія границы – 23.
Московська держава – 4, 8, 10, 12-13, 15-16, 33.
Московське князівство – 12.
Московське царство – 34.
Московщина – 12, 27-28, 33, 40, 45.
Новгород-Сіверський – 8, 11, 44.
Новгород-Сіверщина – 29.
Оболоньє, *село* – 29.

Овруч – 11-12, 18, 20, 31, 39-40.
Орел – 29.
Остер – 4-5, 13-14, 18-20, 22, 24-26, 29-31, 33, 39, 41-42, 45.
Остерська волость – 3, 45.
Остерське староство – 3-4, 45-46.
Остерщина – 45.
Остур – *див.* Остер.
Пероцьк, *село* – 27.
Петрушин («Петрушкино»), *село* – 44.
Пиньск – *див.* Пінськ.
Пінськ – 20, 24.
Плоский ліс – 27.
Подніпров'я – 11.
Полоцьк – 23.
Полтава – 29.
Почеп – 8, 12, 28.
Правобережжя (Дніпра) – 4.
Придніпровські землі – 3.
Прилуки – 35.
Пропойськ – 16.
Путивль – 11, 31, 34, 40-41.
Путимль – *див.* Путивль.
Радогощ – 8, 28.
Речиця – 8, 12, 16, 40.
Речицька волость – 9.
Риботин, *село* – 29.
Рильськ – 8, 29-30.
Ріпки, *село* – 27.
Річ Посполита – 3-5, 26, 30-34, 38, 40-41, 43, 45-46.
Рожни, *село* – 36.
Ромни – 44.
Рыльск – *див.* Рильськ.
Сваромье, *село* – 36.

Севера – *див.* Сіверщина.
Сіверські міста – 11.
Сіверщина – 29.
Слобода, *хутір?* – 36.
Смоленськ – 11.
Смолин, *село* – 32.
Смолинський монастир – 32.
Снов, *річка* – 24.
Сновськ – 12.
Сож, *річка* – 45.
Стародуб – 8, 11-12, 15, 21-23, 28, 40, 44.
Стародубський ключ – 27.
Творичівський борок – 27.
Трубецьк – *див.* Трубчевськ.
Трубчевськ – 8, 29.
Турищ (Скурищ), *ставок* – 27.
Україна, тут в значенні територія – 12.
Україна, держава – 3.
«Царьов ставок», *ставок* – 36.
Чарничін ліс, *діброва* – 27.
Черкаси – 11-12, 16, 31, 39.
Черниговский землі – 3.
Черниговский уездъ – *див.* Черниговской уезд.
Черниговской уезд – 30, 32.
Чернігів – 5, 8, 10-12, 14-16, 18, 21, 23, 25, 28, 33, 37-38, 41, 44.
Чернігівське воєводство – 44.
Чернігівські землі – 4.
Чернігівщина – 20-21, 32, 35, 39-41.
Чернігово-Сіверські землі – 27, 29.
Чернігово-Сіверщина – 4-6, 8, 15, 23, 32, 37-38, 43, 45-47.
Черниговъ – *див.* Чернігів.
Чечерськ – 12, 16.
Чорнобиль – 20.

АНОТАЦІЇ

Мета дослідження – узагальнити перебіг військових конфліктів на теренах Чернігово-Сіверщини між Великим князівством Литовським, а з 1569 р. – Річчю Посполитою, та Великим князівством (від 1547 р. – царством) Московським, протягом XVI – першої половини XVII ст.

Методика дослідження спиралась на використання проблемно-хронологічного, історико-генетичного, історико-порівняльного та логіко-теоретичного методів. Проблемно-хронологічний метод вбачає систематизацію фактів в хронологічній послідовності, що дозволяє реконструювати історичні події з урахуванням причинно-наслідкових зв'язків. Історико-генетичний підхід дозволив висвітлити розвиток військових конфліктів в процесі, а використання історико-порівняльного підходу дало можливість реконструювати події та провести пошук історичних паралелей.

Наукова новизна. Екстраполяція теорії «фронтиру» на вітчизняну історію породило тезу про визначальну роль степового кордону в історії українського козацтва. Але окрім «козацької» цілком логічно вести мову і про «боярську» ділянку цього фронтиру, яка проходила по Чернігово-Сіверщині. Також у статті вперше в історіографії зазначений день розгрому Філоном Кмітою московського загону під Остром – 11 квітня 1562 р.

Висновки. У XVI – першій половині XVII ст. Чернігово-Сіверщина стала ареною боротьби між литовсько-польською та московською державами. Регіон мав стати плацдармом для подальшої експансії Московського князівства, але цей потенціал не був реалізований. Подальшому просуванню завадили по-

дніпровські Любецька та Остерська волості (від середини XVI ст. – староства) Київського воєводства. Постійне життя на кордоні породжувало специфіку функціонування соціальних інститутів, до оборони литовсько-польської держави були залучені широкі контингенти людності, основу яких складало дрібне боярство.

***Ключові слова:** Остерське староство, Любецьке староство, Київське воєводство, Чернігово-Сіверщина, литовсько-московські війни, польсько-московські війни, прикордоння, фронтир.*

Kondratiev I.V. CHERNIHIV-SIVERSK LAND IN THE WARS WITH THE MUSCOVITE STATE DURING THE LITHUANIAN-POLISH ERA (16th – early 17th centuries).

The purpose of the research is to summarize the course of military conflicts on the territory of Chernihiv-Siversk land between the Grand Duchy of Lithuania, and from 1569 – the Polish-Lithuanian Commonwealth, and the Grand Duchy (from 1547 – the tsardom) of Moscow, during the 16th – the first half of the 17th centuries. **The research methodology** was based on the use of problem-chronological, historical-genetic, historical-comparative and logical-theoretical methods. The problem-chronological method involves the systematization of facts in chronological order, which allows us to reconstruct historical events in the light of causation. The historical-genetic approach allowed us to highlight the development of military conflicts in the process, and the use of the historical-comparative approach made it possible to reconstruct events and search for historical parallels. **Scientific novelty.** The extrapolation of the «frontier» theory to national history gave rise to the thesis

about the determining role of the steppe border in the history of the Ukrainian Cossacks. But in addition to the «Cossack», it is quite logical to talk about the «boyar» section of this frontier, which passed through the Chernihiv-Siversk land. For the first time in historical literature, the article highlights the day when Filon Kmita defeated the Moscow detachment near Oster – April 11, 1562. **Conclusions.** In the 16th – the first half of the 17th centuries Chernihiv-Siversk land became the arena of struggle between the Lithuanian-Polish and Muscovite states. The region was supposed to become a springboard for further expansion of the Moscow principality, but this potential was not realized. Further progress was prevented by the Podniprovsky Liubetska and Osterska Volosts (from the middle of the 16th century – Starostwa) of the Kyiv Voivodeship. Constant life on the border gave rise to the specifics of the functioning of social institutions, large contingents of people were involved in the defense of the Lithuanian-Polish state, the basis of which were small boyars.

Key words: *Oster Starostwo, Liubech Starostwo, Kyiv voivodeship, Chernihiv-Siversk land, Lithuanian-Moscow wars, Polish-Moscow wars, borderlands, frontier.*

ЗМІСТ

ВСТУП	3
ДОБА ЛИТОВСЬКА.....	8
ПОЛЬСЬКА ДОБА	26
ВИСНОВКИ	45
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.....	48
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	59
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	64
АНОТАЦІЇ.....	68

Науково-популярне видання

Кондратьєв Ігор Вікторович

**Чернігово-Сіверщина у війнах
з Московською державою за
литовсько-польської доби
(XVI – перша половина XVII ст.)**

Технічний редактор **О. М. Єрмоленко**
Комп'ютерна верстка **В. М. Лозового**
Дизайн обкладинки **О. М. Єрмоленка**

*На титульній сторінці обкладинки зображення замку
в Острі в 40-і рр. XVI ст. (реконструкція О.Бондаря).*

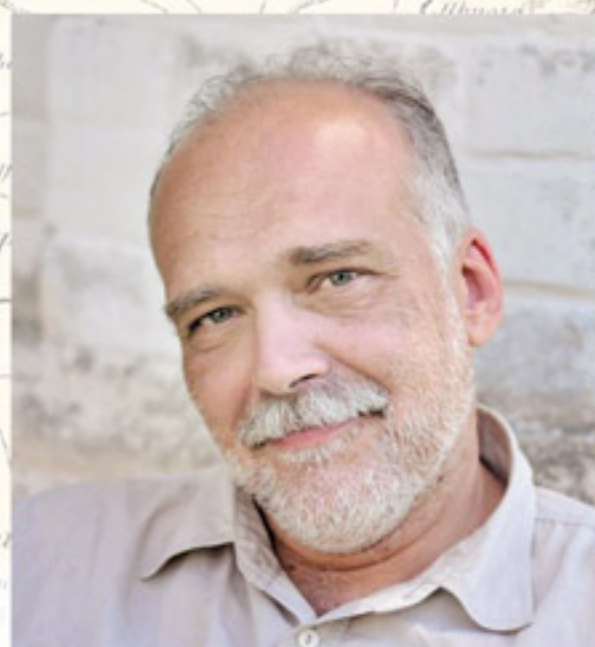
*В якості фону використаний фрагмент карти
Чернігівського воєводства кінця XVI – початку XVII ст.
(авторства О.Яблоновського).*

*На останній сторінці обкладинки
фотографія авторства Б.Семенченко.*

Підписано до друку 25.11.2024 р.
Формат 60х84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman Сут.
Ум. друк. арк. 4,19. Ум. фарб.-відб. 4,19. Обл.-вид. арк. 4,5.
Зам. 0080. Наклад 150 прим.

ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року
Тел. +38-097-385-28-13

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»
14035, м. Чернігів, вул. Станіславського, 40

Кондратьев Игорь – доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г.Шевченка.

Kondratiev Ihor – Doctor of Historical Sciences, Professor of the World History and International Relations Chair, National University "Chernihiv Collegium" named after T.G. Shevchenko.